

Tim ovšem není řečeno, že reformní úsilí Pražského jara nemělo žádný historický smysl a význam. Bylo přinejmenším jedním z prvních dokladů, že i ve vnitřních poměrech, zvláště svazancích monolinnim a nepřemotžitelným totalním systémem vztahů, se uvnitř daného společenského uspořádání mohou najít objektivně existující typy společenských vztahů, o něž se mohou opřít značné vnitřní síly společenských subjektů, schopné krvně vládnoucího systému účinně narušit a svým tlakem převárat do podoby bližší potřebám a zájmům společnosti jako celku. V tomto ohledu se zkušenost Pražského jara nezachovala jen jako součást paměti a inspirace nikoli bezvýznamných pozdějších aktivit generace tzv. osmašedesátníků, nýbrž i jako cenná celonárodní (česká i slovenská) mezinárodní historická zkušenost.

Zcela k zahození není ani sociologické zkoumání a myšlení zejména šedesátých let jak v Československu tak v ostatních evropských státně socialistických zemích, včetně jeho pokračování v letech sedmdesátých (zvláště v Polsku a Maďarsku), reprezentující přechod od dogmatického marxismu k jeho reformně pojaté revizi a weberskému pojetí ideálních typů na jedné straně a tendence k doplnění či nahrazení třídních schémat stratifikacími a posleze myšlením typologickým na straně druhé. Významné bylo rovněž i to, že paralelně s tím se začala i uvnitř státně socialistických společností začala formovat i kritika občansko-radikální, spojená s liberální demokratickou vizí společnosti, reprezentovaná především myšlenkovým přínosem J. Patocky a jeho žáků, k nimž patřili i V. Havel.

B.3.8. Normalizace – vnucování abnormality

Jarem 1969 a podzimem 1989 je ohraničeno dvacetileté období „normalizace“. K počátku roku 1969 se sociální uspořádání Československa ve srovnání s rokem 1967 přeměnilo v několika ohledech. Poněkud se oživilo individuální ekonomické snažení jisté části obyvatelstva – v různých podobách se objevily zárodky otevřené či skryté maloburžoazního způsobu hospodaření. Částečně se zlepšilo postavení vyšších a středních odborníků, také však musely být uspokojeny mzdové požadavky části dělnictva. Ve prospěch obyvatelstva jako celku došlo ke zkrácení pracovního týdne. Uvnitř politického vedení a státní a hospodářské administrativy zuřil boj mezi státně socialisticky a reformně naladěnými aktéry a jejich strategiemi. To vše znamenalo, že typologický obraz společnosti z roku 1967, jak jsme jej prezentovali v předchozí kapitole, se prozatím příliš nezměnil.

V okamžiku, kdy byli do čela komunistické strany a státu dosazeni lidé, kteří slibili okupačním mocnostem, že budou realizovat jejich představy o následujícím vnitřním vývoji země, nastalo období tzv. normalizace. Jeho podstatou z hlediska, které sledujeme v naší studii, bylo úsilí nové politické garnitury (těšící se pouze minimální podpoře zdaleka) mocenskými administrativními zásahy a masovou korupcí změnit sociální uspořádání Československa. Vzniklé historickým vývojem v poválečném období, včetně jeho proměn v šedesátých letech, v uspořádání odlišné, v němž zřetelně znovu převládá státně socialistický typ vztahů. To, k čemu vedl historický vývoj ke konci šedesátých let a na co se téměř celá společnost poměrně rychle a

ochotně v průběhu roku 1968 adaptovala a co ve výrazně většině i podporovala, tedy uspořádání z vnitřního hlediska normální, mělo být násilně a podle zahraničního diktátu (tedy umělými zásahy zvenčí) přeměněno v absolutní dominanci čehosi, co sice ještě existovalo, ale již se přežívalo, bylo na ústupu a většinou společností bylo považováno za abnormální.

Tento cíl se podařilo dosazeným silám v čele komunistické strany a státu ve značné míře, avšak nikoli beze zbytku, realizovat. Po stranických prověrkách (masové čístice) bylo propuštěno a ve velké míře i zákazem výkonu významných povolání postiženo cca půl miliónu lidí, většinou ekonomicky aktivních, s doplňujícími tvrdými dopady i na jejich rodinné příslušníky. Další pracovní místa uvolnila nová vlna emigrace. Na tato místa se dostalo „zdravé jádro“ komunistické strany a postupně i mladší studenti a absolventi škol, způsobili a ochotni vykonávat své odborné či administrativní funkce v intencích státního socialismu. Příliv mladých odborníků ze škol pokračoval ovšem se zvýšenou intenzitou až do konce osmdesátých let, takže od jejich poloviny kongruence dosaženého vzdělání a složitosti práce patrně poněkud vzrůstala, kongruence těchto dvou činitelů a příjmové diferenciace možná rovněž, ovšem jen v nevýrazné míře. (Pro postižení těchto procesů nemáme srovnatelná data za konec osmdesátých let.) Všechny klíčové funkce v rozhodovacím a řídicím procesu byly ovšem důsledně obsazovány podle nomenklaturních pravidel společlivými členy a funkcionáři normalizované strany. Jejich „věrnost“ (která, jak ukázal polistopadový vývoj, v řadě případů za změněných podmínek nevydržela a byla tedy jen maskou bezzásadové pragmatického chování) byla v posledním dvacetiletí státního socialismu materiálně honorována mnohem výrazněji, než v dvacetiletí prvním. Hlavní determinantou příjmu mezi ostatními statusovými proměnnými se stalo postavení v řízení.

Jedním z klíčových problémů normalizačního režimu (kromě perzekuce těch, kdo se provinili svým příklonem i idejím a politice Pražského jara) bylo, jak si zjednat širší sociální oporu. V této situaci ožila osvědčená komplementarita totalitarismu a rovnostářství, dočasně narušená vývojem mezi roky 1956 a 1968 jistým prosazením meritokratických principů. Za cenu zabzdění investičně náročných postindustriálních modernizačních procesů, kterými procházely v té době vyspělé i středně vyspělé západní společnosti (donucené k tomu zejména dvěma naftovými krizemi), a z prostředků extenzivně rozvinutého průmyslu (uváděného v chod energií čerpanou z levné sovětské nafty) začaly být široké vrstvy společnosti, zejména pak manuálně pracující v průmyslu i dotovaném zemědělství, víceméně korumpovány zprvu relativně slušnými mzdami, vysokou, byť mnohdy umělou, zaměstnaností i investicemi směřujícími ke zlepšení životních podmínek (výstavba pražského metra a Prahy vůbec, bytová výstavba, budování kulturních domů a sportovních stadionů, rozvoj odborářské rekreace a vysílání do lázní atp.). Důsledkem byl obnovený nárust inkongruence mezi vzděláním, složitostí práce a životním stylem na jedné straně a příjmové a tudíž materiální úrovně na straně druhé.

Dokládají to data z reprezentativního šetření třídně sociální struktury, která se pro účely této knihy laskavě nabídl zpracovat Milan Tuček na podsouboru více než

3000 ekonomicky aktivních mužů, svým složením velmi blízkém souboru mužských „hlav domácnosti“ z roku 1967. Jediné tak bylo možno překlenout obtíž, danou tím, že původní data z roku 1967 byla za normalizace nenávrátně ztracena. Bohužel však proměnné životní styl a účasti na řízení byly v roce 1984 operacionalizovány značně odlišně, než v roce 1967 (viz sdělení k tomu výše v subkapitole B.3.4.), takže do srovnání mohly vstoupit jenom tři dimenze sociálního statusu: vzdělání, složitost práce a pracovní příjem.

Tab. 3. Matice pořadových korelací tří dimenzí neváženého sociálního statusu ekonomicky aktivních mužů 1967 a 1984 *

Dimenze**	VZD		SP	
	1967	1984	1967	1984
PŘ	0,442	0,275	0,432	0,227
SP	0,652	0,594		

* Podsoubor mužů z roku 1984 byl vymezen tak, aby svým složením odpovídal souboru dotázaných „mužských hlav domácnosti“ z roku 1967

** VZD = nejvyšší dosažený stupeň vzdělání, SP = složitost práce, PŘ = příjem, vždy v členění na 6 stupňů.

[Data 1967 a 1984]

Jak rovněž, alespoň ne přímo, signalizují data o reprezentativním souboru dospělého obyvatelstva obého pohlaví z roku 1984, jež budou uvedena v následující subkapitole pro porovnání s rokem 1999, je z tabulky 3. zřejmé, že pořadová korelace příjmu ke vzdělání i složitosti práce v období normalizace podstatně poklesla. Mírně poklesla rovněž dosti těsná závislost vzdělání a složitosti práce, charakteristická pro poslední roky let šedesátých. Není třeba mnoho fantazie k tomu, aby se dalo pochopit, proč právě normalizace se svou novou vlnou egalitářství a podceňování vzdělání a odbornosti (ve prospěch politického aktivismu a loajality), s vyhnáním více než půl miliónu převážně kvalifikovaných lidí a jejich nahrazením kádry „zdravého jádra“ způsobila takovýto směr pohybu.⁷¹ Jestliže československou společností zkoumanou v roce 1967 bylo možno označit za společnost s již dosti

výraznou meritokratickou stratifikací, bytí stále ještě s významnými nivalizačními rysy, tutéž společnost v polovině let osmdesátých bychom nazvali spíše *destratifikovanou*,⁷² zřejmě se znovu přibližující k dominantní totalitně rovnostářského typu sociálního uspořádání. Z toho plyne důležitý závěr, že i ve státně socialistické společnosti sovětského typu existovala období, výrazně se vzájemně lišící mírou statusové konzistence a stratifikovanosti.

Bohužel nedisponujeme sociologickými daty za první polovinu padesátých let, kdy v roce 1953 měnovou reformou a konfiskací úspor vyvrcholila nivalizace majetků a příjmů, ale vše, co o nich víme ze statistik a historiografických prací, svědčí ve prospěch představy maximální destratifikovanosti. Z toho plyne, že *československá společnost (značně znivělovaná už v letech 1945-1948) prošla za státního socialismu patrně třemi vlnami přeměn: další radikální destratifikaci v letech 1948-1956, jistou restratifikaci v letech 1956-1969 (s opačným dlouhodobým trendem druhé vlny kolektivizace zemědělství do počátku šedesátých let) a novou destratifikaci v letech 1970-1984. Pokud jde o období 1985-1989, předpokládáme spíše opět mírné restratifikační posuny – šlo o již zmíněné období, v němž se projevil nástup mladých kvalifikovaných odborníků, ochotných své kariéra realizovat i v normalizačním systému, poněkud ovlivněném sovětskou perestrojkou*

V podmínkách znovu utužené totality se však jaksi navíc vynořil ještě jeden relativně nový jev, který nebyl charakteristický pro uspořádání společnosti v roce 1967. Ide o to, že skutečný životní proces, který probíhal pod povrchem i faktickou oficiální, tj. tak a tak právně a ideologicky deklarované a nakonec i statisticky a sociologicky popsané sociální struktury, se v nejednom ohledu od tohoto povrchu lišil. Tento jev byl v sociologické literatuře vyjádřen kategorií „*druhá společnost*“.⁷³ Tento pojem, který razili maďarští ekonomové a sociologové [Hankiss 1988; Szelenyi 1986; Kolosi 1988] pro označení zejména tržního sektoru, povoleného maďarským režimem, autor této knihy svého času [Machonin 1993: 237-238] rozšířil i na společnost polskou a československou, maje na mysli v Polsku především neoficiální aktivity asociací (zejména odborářské) a nakonec i vládou uznané opozičně politické, v Československu pak jevy, jimiž se zabývá dále v textu. Mimo chodem s „druhou společností“ měli Češi a Slováci dlouhodobě a významně zkušenosť již z období habsburské nadvlády a německé okupace. Ide o sociologickou kategorii, která dosti přesně vystihuje převládající neformální charakter a současně obsahovou i institucionální různorodost popisovaného jevu. Tomuto pojmu dáváme

⁷¹ Posledně uvedené i předtím zmíněné empirické údaje pocházejí ze sekundární analýzy dat sociologicko-statistického šetření třídění a sociální struktury, které uskutečnil Ústav filosofie a sociologie AV ČSSR v roce 1984. Údaje za populaci jako celek, které využijeme ještě v následující subkapitole ke srovnání s rokem 1999 byly zveřejněny ve studii [Machonin a Tuček 1996: 117-118]. [Tátněz: 91-98] J. Večerník [1991a, 1991b, 1992] poukazuje na mimořádnou nivalizaci a rovnostářské rozdělení příjmů jak v roce 1984, tak v roce 1988 – to na základě dat z Mikrocenzu 1989. (Podle autorova názoru se však koncem osmdesátých let statusová konzistence, zvláště pak kongruence vzdělání a složitosti práce, poněkud zvýšila jednak v důsledku přílivu mladých odborníků ze škol, jednak v důsledku přece jen působících vlivů „perestrojkové“ atmosféry na personální politiku.)

⁷² Pojmu destratifikace použili [Boguszak et al. 1990: 184] k označení procesu, jež se odehrával za státního socialismu ve srovnání s předchozími stavy společnosti. Tyto procesy považovali za profíhující vývoj sociální struktury a sociální diferenciacie let sedmdesátých a osmdesátých s tím, že autorův tým „Československé společnosti“ mohl přehlédnout reprodukční mechanismy, jež tímto směrem působily a byly latentně přítomné již v letech šedesátých. My jsem však egalitářské tendence v datech z roku 1967 zjistili a jejich genuzi jsme předpokládali již v minulosti let padesátých v souvislosti s ideálním typem „diktarův proletariát“. Na druhé straně jsme neměli právo přehlédnout výrazný úspěch restratifikačních tendencí v letech šedesátých. Dnes pak nemáme důvod si nezvyšimnout prokázané další vlny destratifikace, která započala v sedmdesátých letech minulého století.

přednost před sociologicky neurčitým disidentským pojmem „šedá zóna“, v němž se klade důraz na politickou pasivitu té části společnosti, která nevstupovala do aktivního boje mezi disidentským hnutím (jež bylo patrně chápáno vzhledem k morálním kvalitám jako „bílé“) a „černým“ oficiálním režimem jako ztělesněním zla.

V československých podmínkách, kdy vládnoucí systém omezil tržní ekonomiku na minimum a soustavně bránil vzniku neoficiálních sdružení jakéhokoli druhu, tím spíše však sdruzení politických nebo odborářských, se mohla rozvíjet a rozvíjela *druhá společnost především mimo makroinstitucionální bázi a z tohoto důvodu se nemohla profloutat příliš výrazně ekonomicky; a pouze v minimální míře politicky*. Jak ukázal již I. Možný [1991], základem toho, co bylo později nazváno druhou společností, byl autonomní život rodiny, popř. společně hospodařící domácnosti, jež jako nejdůležitější primární malé skupiny měly zákonnou možnost se vyhýbat přehnané kontrole ze strany politického systému, a to v neoficiální činnosti ekonomické, ve sféře kontaktů (mj. výchovných) mezi generacemi, v aktivitách obstarávání životních potřeb i volného času, tedy i ve sféře duchovní kultury, a nakonec, ve formě zahraničních výjezdů a spojení s emigrovanými členy rodin i ve sféře rozšiřování vazby české druhé společnosti se světem. *Na půdě rodiny se mohla plně uplatnit duchovní schizofrenie české společnosti*, jejíž výrazná většina těžce nesla zahraniční okupaci a emancipovala se již dávno od duchovní nadvlády primitivní státně socialistické ideologie, zatímco v zaměstnání a v oficiálních aktivitách, kontrolovaných úřady musela dávat najevo loajalitu. Půchod svému skutečnému smýšlení mohla dát především právě na půdě rodiny. Rovněž tak podstatná část neoficiálních a mnohdy — z hlediska tehdejších zákonů i nelegálních — činností *ideové politické povahy* (aktivita disentu) se opírala o iniciativu a zájem rodinné, domácí povahy. Současně však tato politická, popř. politizující činnost, ačkoli co do rozsahu zdaleka ne tak hromadná jako v Polsku osmdesátých let, rozhodně přerostla domácnostní rámec a vytvořila významné ilegální struktury s rozsáhlými spojeními do zahraničí, jako tomu bylo v případě hnutí Charty 1974, popř. i menší neformální asociace podobně smýšlejících lidí — např. různá diskusní fóra, hudební či divadelní setkání apod. V procesu postupného rozkladu politického systému, se koncem osmdesátých let k tomuto hnutí připojovaly i další, širší iniciativy a hnutí s tendencí přerůst v hromadné petice a veřejná opoziční shromáždění.

Jistou, byť makroinstitucionálně limitovanou, stránku druhé společnosti představovaly *ekonomické aktivity* jak na půdě rodin a domácností⁷³, tak zprvu v menších jednotkách typu zemědělských družstev⁷⁴, provozoven, závodů, ba i podniků přímýslu a zejména služeb. Šlo o vlastně o ekonomické drobné podnikání, částečně

⁷³ Rozvoje tohoto typu aktivit si povšiml R. Roško [1986], který jejich zdroji označil jako domácí pracovní okruh a připsal jim elementární třídotcovný charakter.

⁷⁴ Jednotná zemědělská družstva, podporovaná státními dotacemi, získala postupně privilegium k poměrně rozsáhlým činnostem mimozemědělským. Kryta mnohdy politickou protekcí, mohla, spíše než jiné sektory národního hospodářství, uplatňovat ve svém výrobně obchodním působení alespoň v jisté míře tržní principy. Klasickým a současně obecně známým příkladem tohoto trendu se stalo „bařovské“ JZD Slušovice.

legální (činnosti na základě dohod), částečně nelegální, zahrnované pod obecný název „šedá ekonomika“, tj. výdělečná činnost nepovolená a nezdaněná⁷⁵. Do pokušení pusit se do svobodnější podnikatelské činnosti přicházeli ovšem i mnozí manažeři velkých podniků, kteří měli v osmdesátých letech již dobré informace o západní ekonomice a při nejmenším uvažovali o tom, jak by se takovou cestou dali okamžitě, jakmile to okolnosti dovolí.⁷⁶ I na tento jev upozornil I. Možný [1993] ve svých úvahách o tom, proč podstatná část státně socialistické ekonomické elity nastoupila po roce 1989 tak ochotně cestu privatizace. Tou měrou, jak potíže státního socialismu narůstaly, sílily ostatně řady jak ekonomických, tak politických činitelů (nemluvě už o činitelích kulturních), kteří se ve skrytu distancovali od zásad a politik státního socialismu a snažili se to dávat najevo přinejmenším v soukromých rozhovorech, ba i v drobných činech ve prospěch obětí či odpůrců režimu. (Někteří se tak, pravda, chovali již od porážky Pražského jara.) *Druhá společnost nebyla tedy jakousi částí společenského celku, odděleného od „společnosti první“, nýbrž souhmem těch reálných prvků, řázi a funkcí života téměř celé společnosti, které se dostávaly do narůstajícího konfliktu s oficiálně uznávaným fungováním státně socialistické společnosti*.

V takto definované druhé společnosti mohly ovšem koexistovat, kooperovat i dostávat se do vzájemného střetu i různorodé potřeby a zájmy a ideové politické orientace — od reformních komunistů až po silici proud občansko-liberální až prokapitalistický. To se také v historické realitě sedmdesátých a osmdesátých let dvacátého století prakticky dělo. Přičteme-li tedy k oficiální, statisticky a v makroštrukturalistické identifikovatelné a identifikované společnosti navíc i „druhouspolečnost“, známou spíše z přímého pozorování a kvalitativních odhadů a úvah, znásobených prvky již zmíněné weberovské „fantazie“, dojdeme k závěru, že *obraz ideálních typů vztahů, příznačných pro sedmdesátá a zejména osmdesátá léta dvacátého století je třeba ještě v některých směrech doplnit*.

Především pravděpodobně co do významu *poslil ideální typ vizi se ke kapitalismu, popř. k jeho maloburžoazní východní bázi, a to jak v ekonomické praxi tzv. šedé zóny, tak v idejích, představách a nadějích jisté části společnosti, včetně střední a mladší generace, a to dokonce mezi kvalifikovanými dělníky (např. tzv. meloucháři). Ideální typ proletářské diktatury se naopak stal naprostoým anachronismem. Návrat k němu ve změněných poměrech evropských i světových byl již nemyšlitelný. Právě v sedmdesátých a osmdesátých letech (možná už i koncem let šedesátých)*

⁷⁵ Ještě koncem osmdesátých let pronásledovala policie a justice drobné zelináře z Mělnicka, kteří si dovolili své produkty dovážet na trh v Praze.

⁷⁶ Úřčitou úlohu v rozvíjení této tendence hráli zřejmě zejména mladší střední vedoucí funkcionáři hospodářských organizací, kteří absolvovali vysoké školy po roce 1968 a, dozvaveni nampoze stranickými legitimacemi, také však novými informacemi, těžce snažili doznívající tak starších vedoucích, často méně kvalifikovaných pracovníků z období padesátých a sedmdesátých let. Tento jev, který autor knihy poznal pozorováním v období svého působení v hospodářské sféře v osmdesátých letech, měl samozřejmě čtené analogie i ve sféře kulturní a samozřejmě i politicko-správní. Z tohoto hlediska byl jev hromadného odevzdávání stranických legitimací po listopadu 1989 sociologicky a sociálně psychologicky mnohem pochopitelnější, než z hlediska morálního.

byla ve složení studentstva zaznamenána silice tendence k dědění vysokoškolského vzdělání po rodičích a k silici eliminaci přístupu k vysokoškolskému vzdělání dětem z rodin se vzděláním základním a / nebo vyučením, tedy jakási dílčí tendence k téměř deformovanému posilování významu typu meritokratického. [Maréju, Řeháková a Simonová 2003]

Totalitně byrokratická správa měla v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století zánlivě pod kontrolou celou zemi. Meze této kontroly byly však limitovány rostoucí vahou „druhé společnosti“, od poloviny osmdesátých let perestrojkovým oslabováním tohoto typu společenských vztahů v Sovětském svazu i mimo něj a jistými pokroky uváření civilizovaných a demokratičtějších vztahů v Evropě i ve světě. (V tomto ohledu měla značný význam již helsinská Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě z roku 1975 se svým Závěrečným aktem KBSE, jejíž dopad překážel alespoň nejdrastičtějšímu projevům vnitřní totalitní kontroly. Pro masové uplatňování zákazu povolání a omezování svobody projevu však stejně nebyl dostatečnou překážkou.) Ke konci osmdesátých let izolace vládnoucího režimu pokročila natolik, že to přimělo jeho vedoucího představitele k proslavenému pláťovému výroku o postavení komunistické strany jako „kulu v plotě“.

Pokud jde o rovnostářství, v oficiální politice se sice jeho váha udržela, avšak ke zmenšování jeho významu přispěla politika vyššího odměňování (zejména řídící) nomenklatury, rozmach samostatné činnosti legální i nepovolené, zejména však ekonomické nesnadze. Do těch se celý státně socialistický systém evropských zemí dostal v důsledku nesmyslných závodů ve zbrojení, které sovětský blok sváдел s mohutným zbrojně ekonomickým potenciálem USA a jeho spojenců, hlavně však proto, že v osmdesátých letech již nebyl schopen držet krok s postindustriálním vývojem předního voje vědeckého, vzdělanostního a technologického pokroku ve světě, který byl systémově i geograficky v zásadě situován západně od nás. Podstatnou příčinou toho byla neefektivnost příkazové, neutří ekonomiky, neschopné vyrábět stimuly k dalšímu zvyšování produktivity práce. Státně socialistické země v tomto období už nebyly schopny mobilizovat zdroje, dostatečně k dalšímu korumpování méně kvalifikovaných vrstev obyvatelstva. Výměnou za to jim však nenabídla a ani ze své podstaty nemohla nabídnout návrat k politice obhajoby státní a národní suverenity.⁷⁷ Za těchto okolností, kdy např. československá ekonomika musela začít spořit (bude čest a chvála těm, kdo to pochopili a dokázali zemi převešt

⁷⁷ Na Slovensku ovšem karta národní suverenity, posílené zvýšením váhy slovenské politické reprezentace v celostátním měřítku, uskutečněnou federalizací státu a mezenčovaným přesunem prostředků z celostátních zdrojů, zůstala ve hře. Rychlé sociálně ekonomické vyrovnávání s českými zeměmi a dovršení industriální modernizace Slovenska se odehrálo právě v sedmdesátých a osmdesátých letech. Proto také dopady totalitní represí na Slovensku byly méně drastické a podpora státního socialismu byla vyšší a klesala mnohem pomaleji než v Čechách a na Moravě. Tak si historie ztropila jeden ze svých černých žertů – Slovensko, které se socialismu ve čtyřicátých letech zřetelně bránilo, na něm několik desetiletí poté spíše něco vyzískalo, zatímco socialisticky naladěné Česko na svou volbu ze čtyřicátých let tvrdě doplatilo. Na počátku devadesátých let však už to bylo zase naopak – Slovensko na důsledky socialistické industrializace a na liberální orientaci české politické a ekonomické elity začalo doplácet.

do devadesátých let s přijatelnou výší vnějšího i vnitřního zadlužení), přestalo být rovnostářství pro širší vrstvy atraktivní. Na promeritokratickou politiku jak ve sféře investic, tak ve sféře přípravy a motivace kvalifikované pracovní síly prostředky neexistovaly, neboť byly promrhány na politiku rovnostářskou. V té chvíli se také značná část technokratů, kulturních činitelů a lidí prosazujících meritokracii začala odvracet od státně socialistického systému a přechylovat se svými sympatiemi k jeho sokromovlastnické alternativě.

Prodemokratické tendence Pražského jara se staly blednoucí vzpomínkou. Živě v paměti však lidem utkávaly zkušenost s jejich potlačením vnější intervencí a jejími domácími pomocníky, kteří se zaklínali obranou socialismu. Demokraticko-meritokratické proudy socialistické orientace neměly publicitu ani oficiální, ani neoficiální, neboť i na půdě disentu ztrácely na váze ve srovnání s narůstajícím vlivem občanského směru s jeho liberálními tendencemi, otevírajícími cestu ke kapitalistickému uspořádání. Šance reformního socialismu klesaly, zejména když se ukázalo, že ani perestrojkové síly v Sovětském svazu nebyly schopny zaujmout nedvoj- smyslné stanovisko odsouzení invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 a naopak podpořily „autoritu“ zvenčí dosazené vládnoucí garnitury. Státně socialistické verze kolektivistického systému koncem osmdesátých let dvacátého století v důsledku změn v mezinárodním měřítku i v důsledku ztráty podpory téměř ve všech vrstvách společnosti v rozhodujících zemích středovýchodní Evropy – Polsku, Maďarsku, Československu, východním Německu – rychle slábly a bylo jen otázkou času, kdy se vnitřně zhroutí a předají moc svým oponentům, mezi nimiž hlavní roli nehrály již reformně socialistické, nýbrž občansko-liberální proudy. Stalo se tak v okamžiku, kdy se na jedné straně zřetelně projevil nesouhlas rostoucí části obyvatelstva se stavem věcí, především s národní a občansko-politickou nesvobodou, a na druhé straně se vedení Sovětského svazu dohodlo s USA o zmněně poměrů ve střední a východní Evropě a odepřelo režimům těchto zemím další mocenskou podporu. Tímto okamžikem byl pro řadu zemí, které jsou předmětem našeho zájmu, rok 1989, a v něm jako dominantní bod obratu měsíc listopad.

B.3.9. Závěry

V kapitole 3. jsme shromáždili vybraná fakta, úvahy a hodnocení, týkající se jak procesu nastolení a utvrzení státně socialistického systému, tak jeho rozvoje v podmínkách příznivých procesu konvergence socialistické a kapitalistické formy industriální společnosti, také však v poslední etapě studené války, konečné krize a zhroutění československého státně socialistického systému a řady podobných systémů sousedních. Zejména vše, co bylo řečeno o aktuálních stavech systému, jenž byl obecně nazýváno socialistickou společností, z hlediska koexistence a vzájemného proplétání různých ideálních typů společenských vztahů (jakési hybridizace společenských vztahů) svědčí podle autorova názoru o tom, že sociální uspořádání v tomto domněle jednotném a neměnném společenském systému⁷⁸ se a) nikoli

zanebatelné proměňovalo v průběhu 45 – 50 let historického vývoje v dvacátém století v každé ze zemí středoevropského typu: b) přes veškerou vzájemnou podobnost se v různých národních a státních prostředích v nejednom ohledu lišilo. c) bylo nahlíženo odlišně strukturováno, že je jen velmi obtížné je zařadit pod jeden jednoduchý společný model. (Pokud jim ovšem nemyslíme opravdu pouze velmi abstraktní charakteristiky, jakým byla více či méně vnucovaná nápodoba sovětského modelu, který se však také historicky proměňoval, relativně vysoký podíl státního vlastnictví v ekonomice, ten či onen stupeň oslabení tržních vztahů, zřetelné rovnostářské tendence, a ovšem totalitní omezení až téměř úplná eliminace demokratického systému orientace na východní trhy a ekonomickou spolupráci v soustavě RVHP. I v intenzitě zastoupení či váhy těchto charakteristik se však jednotlivé národní společnosti mezi sebou a v různých etapách vývoje lišily. Dokonce i míra nivelizace a rovnostářství se země od země a etapa od etapy proměňovaly.) Zbývá vlastně nakonec jediná nepopiratelná obecná charakteristika: šlo o společnosti, v nichž po celou dobu jejich existence hrál významnou úlohu státně socialistický, víceméně totalitní a rovnostářský sociální systém, podporovaný zvenčí Sovětským svazem (to poslední ovšem s výjimkou Albánie, Jugoslávie a svým způsobem i Rumunská). Všechny složité varianty tohoto jednoduše určené, včetně evidentní přitomnosti odlišných ideálních typů (např. výkonově meritokratického, prodemokratického, maloburžoazně kapitalistického) nebylo možno v žádném případě postihnout subsumací této složité sociální reality pod abstraktní model Marxova či Leninova socialismu jako první fáze komunismu. Kam se poděl Marxův všeobecný princip zasluhovosti či Leninův politický systém „milionkrát demokratičtější než buržoazní demokracie“, kde bylo odumírání státu a nárůst bohatství i připravující komunistické rozdělování podle potřeb?⁷⁹ Dokonce i Stalinova zjednodušená představa údajně demokratického státu dělníků, rolníků a inteligence (byť doplněná tezí o zostřování třídního boje „ospravedlňující“ faktickou anulací demokracie) se mohla jako charakteristika určitých aspektů života některých společností uplatnit pouze v nedlouhém období konce čtyřicátých a prvních dvou třetin padesátých let.

Leptší osud neměly však ani liberální představy o socialismu jako o společnosti, kterou lze charakterizovat pouhými dvěma základními charakteristikami: totalitní politický systém a příkazová ekonomika, byť obě správně posilovaly převahu tohoto typu vztahů v celých dlouhých obdobích jeho středoevropské historie. Jednak jsou tu demokratizační

⁷⁹ Jako jednotný se jeví jak marxistům leninistům, kteří jeho jednotlivé stránky, které neodpovídaly apriorní představě o socialismu jako první fázi komunismu prolašovali za deformace, nepodstatné pro základní povahu systému, tak liberálním kritikům, kterým všechny fáze i národní rozdílnosti socialistického uspořádání splyvaly a dodnes splyvají v jedinou abstrakci totalitní a neutřetí společnosti.
⁸⁰ M. Ransdorf si pro označení podle jeho názoru (stalinistický) zdeformovaného socialismu našel termín „protosocialismus“. Tím však připsal zkoumaným složitém sociálním soustavám charakteristiku naděného směru vývoje, kterou ve skutečnosti ztratily po nezdaru reformních pokusů šedesátých a sedmdesátých let a definitivně po nezdaru opožděných reforem perestrojkových.

pokusy a hnutí (např. Pražské jaro, soužití komunistického režimu se Solidaritou v Polsku po zrušení výjimečného stavu, popř. kompromisní Kádárovské Maďarsko), jednak sametové revoluce, které byly v podmínkách méněcílho se poměru mezinárodních sil v zásadě realizovány ústavními postupy a dohodami o předání moci – cosi, co představě krvavých diktatur držících se u moci stují co stují už tak přesně neodpovídá. Příkazová ekonomika neutřetího typu se střetávala s legální existencí maloburžoazie v Polsku (tam včetně individuálního rolnictva), v NDR a Maďarsku (jehož ekonomická reforma podstatně překročila limity příkazové ekonomiky), byla tu a tam nahlodávána pokusy o radikálnější nebo méně radikální ekonomické reformy a především ve všech zemích ekonomickými aktivitami druhé společnosti – jak legálními, tak majícími charakter šedé ekonomiky. A samozřejmě, byť limitované, přece však v různých vývojových etapách zřetelné prosazení výkonové zasluhového principu se rovněž vymykalo liberálním představám o socialismu jako v zásadě kasárenském systému.

Státně socialistický systém středoevropského typu se nedá tedy jednoznačně prohlásit za pouhou jevovou formu určitého obecného typu sociální formace či společenského rádu, nýbrž spíše za historicky přechodný typ dlouhodobě existovaného, nikoli však trvale ustáleného sociálního uspořádání, jehož tvůrci za té či oné podpory zvenčí, také však zevnitř, o usměrnění historických procesů ke vzniku a stabilizaci jistého typu sociální formace po jistou dobu usilovali. Nejde tedy o pouhou epizodu, vnučenou nahodilým mocenským tlakem zvenčí a menšinou revoluční akci zevnitř, kterou by bylo možno prohlásit za „domyšlivý omyl“ aktérů. Na to trvala existence státně socialistických systémů příliš dlouho a prokázala relativně příliš velkou životnost. V každém případě se státně socialistické společnosti staly něčím, co zasluhuje důkladné vědecké zkoumání už jen pro to, aby byly co možná exaktně stanoveny příčiny jejich zániku a vlivy, které jeho dědiciví vykonává na další fáze vývoje.

Následně zhrnoucí státně socialistických systémů ve východní Evropě a západní a střední Asii po rozpadu Sovětského svazu, v jihovýchodní Evropě (kde k němu došlo i ve vyřazených střetech typu klasického povstání a popravy diktátorů – Rumunsko), popř. válečných střetnutí národně sociální povahy (rozpad Jugoslávie a jeho důsledky) jakož i opuštění státně socialistických tendencí v některých zemích Afriky – to vše svědčí ve prospěch podobného chápání i státně socialistického uspořádání jiných geograficky a kulturně civilizace podmiňených typů, odlišných od středoevropského.

Proti takovému předstávě naopak svědčí především víceméně úspěšně pokračování státně socialistického systému v Číně, jenž však byl od počátku značně geograficky, demograficky i kulturně odlišný od státně socialistických systémů evropských a v posledních letech zřetelně opouští některé ze sociálních koncepcí státně socialistického charakteru (zahrnutí individuálního rolnictva, maloburžoazie a podnikatelů mezi třídy, podléající se na rozvoji oficiální společnosti, včetně členství v komunistické straně). Menší, i když nikoli zanebatelnou, váhu má experiment kubánský (významný hlavně svou odezvou v Latinské Americe) a zjevně politováníhodný experiment severokorejský – produkt to prvního velkého válečného střetnutí kapitalismu a socialismu po II. světové válce. Nové revolty blízké snahám o státní socialismus nelze ovšem vyloučit v chudobných rozvojových zemích, pokud globalizační procesy budou probíhat zjevně,

mimo demokratickou kontrolu, a s pokračujícími devastujícími efekty. A to je další důvod ve prospěch seriózního kritického (tedy i varovného) studia státně socialistické zkušnosti.

Pokud jde o evropská socialistická a sociálně demokratická hnutí, budou zřejmě pokračovat ve snahách o reformy kapitalistického uspořádání, v němž dosáhly již řady významných změn prosocialistického charakteru. Otevřena zůstává zatím otázka přijatelné míry realizace snah o revizi poválečného sociálního státu, která zatím v některých případech představuje spíše odklon od tradičního reformního socialistického modelu, než deklarovanou – a ovšem objektivně přepotřebnou – modernizaci. Bez ohledu na to, jakými cestami se bude řešení tohoto problému brát, zdá se, že snahy západoevropských socialistů a s nimi spřízněných kolektivistických hnutí nesměřují k vytváření osobitě sociálně ekonomické formace, nýbrž k co možná významným dalším reformům až transformacím soudobého uspořádání ve smyslu posilování jeho tzv. postkapitalistických prvků.

V každém případě je nutno počítat s tím, že socialistické ideje přes porážku, kterou utrpělo komunistické hnutí, neztratily, a patrně tak hned neztratí ani svou živnou půdu v existenci nespravedlivých společenských poměrů v různých částech světa, ani svou přitažlivost jak pro nižší třídy vrstvy, tak pro část vrstev středních. V této chvíli je však nepravděpodobné blízké ztělesnění těchto idejí v nových pokusech o vytváření nového společenského řádu, byť cestami a formami poučenými omyly, tragediemi a porážkami, které provázely vznik, fungování, vývoj a posleze zánik státního socialismu v Evropě. Potud tedy se *marxistická previze zákonného zániku kapitalismu cestou proletářské revoluce a přechodu ke komunismu přes etapu státního socialismu ukázala být spíše ideově emocionální vizí, než vědecky zdůvodněnou prognózu, a na počad dne se dostala otázka směru dalšího vývoje společnosti, v nichž se státně socialistický systém zhroutil.*

B.4. Postsocialistická společnost

B.4.1. Sametová revoluce a její reflexe

Vítězství „sametové revoluce“ a první kroky postsocialistické transformace v Česku, na Slovensku, v Polsku, Maďarsku i některých dalších zemích přinesly nové historické zkušenosti a nové směry myšlení. Podstatou procesů, které tento okřídlený termín (autor této knihy však její považuje současně za významný vědecký pojem, související se širší problematikou teorie sociální změny) označuje, je kvalitativní zvrát v politickém uspořádání, ke kterému došlo v hlavních rysech již v prvních měsících od vlastního svržení totalitní moci až do nastolení demokratického parlamentního systému v těchto zemích. Takovýto zvrát od totalitního k demokratickému řízení je samozřejmě opravdovou revolucí, která má své sociální koreláty: od příkré diferenciacie mocenského statusu, kterou jsme zjistili za státního socialismu, se v krátkém čase přechází k nové, poněkud povlovnější diferenciaci moci, která navíc podléhá periodické revizi závaznou procedurou demokratických a svobodných voleb, která podporuje názorové i personální střídání příslušníků mocenské elity. V nově nastolené pluralitní parlamentní demokracii všechny strany či hnutí (popř. – při volbách do senátu – jejich představitelé), které splní ústavou a zákonem předepsané podmínky a získají důvěru dostatečného počtu voličů, mají šanci se kvalifikovat do parlamentu, vytvářet legislativu, podle níž se řídí výkonná i soudní moc, a buď se na výkonné moci podílet, nebo jako parlamentní opoziční strany výkonnou moc kontrolovat. Znamená to, že touto cestou se na státní moci mohou podílet na základě víceméně rovných politických práv všichni občané. Tento systém je pak také základem rovnosti občanů před zákonem a o ni se opírajícího státní práva.

Jiná otázka je, do jaké míry občané svého volebního práva využívají – od dob sametové revoluce a prvních svobodných voleb, které se vyznačovaly vysokou volební účastí, procento voličů do poslanecké sněmovny kleslo až na pouhých 57 % v roce 2002. Pokud jde o senát, trvalý odpor většiny obyvatelstva k této instituci vede k tomu, že jeho členové bývají zpravidla voleni velmi malými menšinami oprávněných voličů. Velmi dlouho trvalo naplnění ústavy zřízením regionální samosprávy, jejíž odkládané zavedení však již zcela jistě zvýšilo účast občanů na nepřímém politickém rozhodování. Neochota parlamentu přijmout obecný zákon o referendu dodnes brzdí velmi žádoucí posuny směrem k širšímu uplatnění participativní demokracie. Bez ohledu na tyto „vady na kráse“ znamenal přechod k pluralitní parlamentní ve srovnání se stavenem politického a tím i sociálního systému za státního socialismu skutečnou revoluci.

Tato krucióální změna se ovšem ve výběrových šetřeních nemůže nijak pronikavě promítnout do dílčího mocenského statusu, je jí však třeba brát v úvahu při interpretaci statusové hierarchie jako kvalitativně významný faktor. Přímou do

statusových ukazatelů se však v současnosti promítá zvýšený relativní počet osob, podílejících se na profesionálním řízení. Způsobit to značný nárůst počtu podniků se zaměstnanci i malých firem, zaměstnávajících nanejvýš rodinné příslušníky. V obou případech tím významně vzrostl podíl ekonomicky aktivních osob, jejichž rozhodovací pravomoc a / nebo podíl na řízení jiných pracovníků se ve srovnání se státně socialistickou minulostí zvýšily. I to představuje jistý krok k demokratizaci řízení společnosti. Pozitivní je jisté i rozšíření rejstříku skutečně dobrovolných občanských asociací a jistá, zákonem mnohdy výslovně stanovená, míra jejich účasti na rozhodovacích procesech. Zvláště významné je to v případě systému sociálního vyjednávání, jehož se za předsednictví reprezentantů státu zúčastňují i reprezentanti zaměstnavatelů i zaměstnanců. Svůj význam má i rozvoj ekologického hnutí a jeho asociací. Rozvoj tzv. občanské společnosti je, přes kritický přístup neokonzervativních liberálů k této problematice, nepochybně významnou součástí sametových revolucí.

Dějiny evropského a amerického kontinentu i Československa již zaznamenaly mnoho různých víceméně důsledných demokratických revolucí. Proběhly ve starších historických obdobích např. v Severní Americe, ve Francii, v roce 1918 v Německu a Rakousku, po roce 1945 v západním Německu, v poválečném období ve Španělsku, Portugalsku a Řecku, i v různých obdobích v řadě jiných zemí, včetně celé řady států Latinské Ameriky. Velké revoluční zvraty demokratického charakteru se odehrály samozřejmě i mimo euroatlantický kulturně civilizacími okruh (např. v Číně, Turecku, Indii i v celé řadě dalších koloniálních zemí, mj. i v Africe). V našem případě máme na mysli zejména vznik demokratického Československa v roce 1918, při němž nešlo jen o národní osvobození, ale také o přechod k podstatně demokratičtějšímu republikánskému systému, a národní a demokratickou revoluci v roce 1945. Čím se však liší sametové revoluce v roce 1989 a jim podobné kvalitativní zvraty⁸⁰, které se s jistým časovým posunem odehrály v souvislosti s rozpadem sovětského bloku a Sovětského svazu v Evropě, od velké většiny dřívějších demokratických revolucí?⁸¹

⁸⁰ Nemáme ovšem na mysli ty převraty, jež se při rozpadu Jugoslávie či Sovětského svazu odehrály v tvrdých, popř. ozbrojených konfliktech, popř. takové, jež z hlediska faktického demokratického neznamenaly žádný významný pokrok, poněvadž přinesly pouze pokračování státní moci v novém vnějším havu.

⁸¹ Případy relativně pokojných demokratických převratů a revolucí známe ovšem i z minulosti, byly však spíše výjimkami, než pravidlem. Poměrně nedávné, již zmíněné revolučně demokratické obraty ve Španělsku a, do jisté míry, i převraty v Portugalsku a Řecku, také však demokratické změny v Jihoafrické Republice se již svým víceméně pokojným rázem blížily revolucím sametovým. Je pravděpodobné, že i v těchto případech rozhodující vliv na pokojný průběh změny měly vnější faktory, tj. převaha silného vlivu demokratických států západního světa.

Přede vším šlo při sametových revolucích o *politické změny pokojné, uskutečněné bez násilného svržení předchozího nedemokratického systému* buď porážkou ve válce, nebo ozbrojeným povstáním, popř. kombinací oběh. V roce 1989 rozhodující činitelem ve prospěch pokojného řešení se stalo to, že základní velký světový konflikt - studená válka - nepřetrvával ve válku horkou a byl uzavřen mírovou dohodou (vlastně nejprve příměním, vyhodným pro demokratický blok a, po rozpadu Sovětského svazu, téměř úplnou kapitulací bloku totalitního). Proto, s výjimkou Rumunska a Jugoslávie⁸², nezmobilizovaly ani svrhované evropské režimy dostatek sil k významnému odporu a v zásadě předaly moc dohodou doposud vládnoucího systému s představiteli opozičně naladěné části obyvatelstva (většinou bývalými disidenty, v některých případech reformními činiteli, kteří stáli v opozici uvnitř minulého režimu, nebo kombinací obou těchto proudů). Explicite byla takováto dohoda uzavřena při jednání u kulatého stolu v Polsku, ale fakticky k ní došlo v té či oné podobě i jinde, mj. v Československu. (Zvláštním případem bylo znovusjednocení Německa, kde předání moci ze strany NDR bylo současně souhlasem s připojením bývalé státně socialistické země k jinému státu - SRN, který v daném okamžiku převzal mocenskou kontrolu nad nově připojeným územím.)

Součástí těchto, ať už psaných, či nepsaných dohod bylo i to, že *změna politického systému byla provedena ústavními a jinými zákonnými opravami a později reformami doposud platného práva při zachování právní kontinuity*. Později uskutečněné dílčí případy uplatňování retroaktivy práva, např. ve formě lustracího zákonodárství nebo prohlášení předchozího režimu za zločinný se této logice poněkud vymykají, ale veelku ji nezvratily, jak dokazuje např. nepřerušované fungování stran komunistického typu v řadě postsocialistických zemí, ať už se od své minulosti distancovaly zřetelněji (jako např. v Polsku či Maďarsku, nebo méně zřetelně, jako v České republice).

Uvedené charakteristiky sametových revolucí implikovaly také tempo jejich uskutečnění. Zatímco základní opravy ústavy v Československu byly uskutečněny ve velmi krátkém čase, první demokratické volby proběhly po cca polovině roku, vytvoření zcela nových ústav muselo počkat až na období rozpadu československé federace po cca třech letech a vytvoření všech základních ústavních mechanismů v Česku (zejména Ústavního soudu, Senátu, krajského zřízení) se protáhlo na dobu více než deseti let, zákon o referendu nebyl přijat doposud. (Ralf Dahrendorf [1990] předpokládal, že „hodina ústavních právníků“ se uskuteční během šesti měsíců.) Vleklost celého procesu však svědčí jednak o tom, že šlo o skutečnou revoluci, která musela překonat četné překážky, jednak o tom, že to byla revoluce pokojná, opravdu sametová. Jenom revoluce násilné si mohou dovořit nadiktování a realizaci

⁸² V případě Jugoslávie nešlo však primárně o střet totality a demokracie, nýbrž o střet různých nacionalistických vztahů ke konfliktu demokracie a totalitarismu byl ve většině případů velmi zprostředkovaný. Mezi vůdci Srbů, Chorvatů a bosenskými muslimy, kteří ozbrojenou silou zápasili o mocenské pozice svoje i svých etnik, by bylo asi velmi obtížné nalézt skutečně bojovníky za demokracii.

nového ústavního pořádku v krátkém čase po převratu. Sametová revoluce nebyla tedy ani procesem náhlým, nýbrž spíše pozvolným – její dovršení v politické oblasti se prolnulo s dalšími významnými změnami sociálně ekonomické a kulturně civilizační povahy, stalo se zkrátká součástí širšího procesu postsocialistické společenské transformace.

Všechny uvedené charakteristiky sametových postsocialistických revolucí z nich číni v zásadě nový typ společenského procesu: kvalitativní změnu politického systému ve prospěch a s podporou lidu, uskutečněnou demokratickými a pokojnými prostředky. Z obecně humanistického hlediska by si bylo jen přát, aby takovýto typ politických změn našel významné uplatnění v demokratizačních procesech kdekoli na světě a postupně zcela eliminoval jak ozbrojené rebelle, tak nastolování demokracie vnějšími vojenskými zásahy.

Není obtížné si uvědomit, do jaké míry se povaha a průběh sametových revolucí liší od klasické marxistické představy revolučního zvratu a nastolení diktatury proletariátu a sovětského (nebo jemu podobného) systému. O něm, jak už připomenuto, V. I. Lenin sice tvrdil, že bude miliónkrát demokratičtější, než kterákoli buržoazně demokratická revoluce, ve skutečnosti však ve všech dosavadních pokusech o realizaci spolehlivě vedla k nastolení vlády se spíše menšinou podporou a posléze k vládě oligarchické nebo dokonce k diktatuře jednotlivce, eufemisticky nazývané „kult osobnosti“. Lišily se rovněž od velké většiny revolučně demokratických převratů minulosti (zejména těch, které se protahovaly na celá historická období a vyznačovala se rozsáhlým uplatněním teroru, krvavými občanskými i nacionalistickými válkami). Lišily se však také od soudobých pokusů o vývoz demokracie a občanských a lidských svobod cestou zahraničních intervencí, dokonce pak i preventivními vojenskými údery, vedenými bez souhlasu Rady bezpečnosti Organizace spojených národů, tedy v rozporu s mezinárodním právem. Naštěstí se v průběhu sametových revolucí téměř nikde neuplatnily pokusy o uplatnění postupů teroristického charakteru, ať už politicky, nábožensky či nacionálně motivovaného.

B.4.2. Co po sametové revoluci? Přejichod nebo transformace?

Sametové revoluce byly však bezprecedentní ještě i v tom smyslu, že jejich explicitním cílem a smyslem, který se také více či méně adekvátně se souhlasem veřejného mínění realizoval, bylo sice více svobody a více politické rovnosti⁸³, ale

⁸³ V tomto bodě pokroku svobody, demokracie, politické rovnosti a rozšíření možnosti seberealizace oceňuje obyvatelstvo nejen Česka a Slovenska, ale i řady dalších postsocialistických zemí výsledky sametových revolucí v dříve větší a od počátku až do dneška vysoce pozitivně, jak dokazují desítky reprezentativních sociologických šetření i výzkumů veřejného mínění.

nikoli současně více rovnosti ekonomické a sociální⁸⁴. V tomto ohledu byla situace v Československu koncem roku 1989 a v roce 1990 ještě velmi mlhavá. Zřejmě bylo jen to, že návrat ke státnímu socialismu s jeho potlačováním demokracie a národní svobody, také však i neuspokojivými ekonomickými výsledky a počínajícím ohrožením životní úrovně nepřipadal nikomu jako vábná perspektiva. U odborníků i u obvyvatelstva, v jisté míře už lépe informovaného o situaci ve vyspělých západních zemích, byla populární myšlenka návratu do Evropy, které se v širokých vrstvách vykládalo v duchu sloganu konce roku 1989 „Za Komárka koruna jak marka“. Ale zprvu nebylo ještě ani jasno, kdo a v jaké míře stane v čele nových orgánů moci: představitelé občanského křídla disentu (V. Havel), nebo jeho křídla s reformně komunistickým původem (A. Dubček), a později, či hospodářská politika se prosadí – Komárkova spíše neokkeynesiánská, nebo Klausova konzervativně neoliberalní (libertarianistická). Představy jak vůdčích představitelů sametové revoluce, tak zejména obvyvatelstva, byly ještě velmi různorodé. V listopadu a prosinci 1989 uskutečnil např. pražský Ústav pro výzkum veřejného mínění dvě šetření, týkající se programu a strategie dalšího společenského vývoje směřujícího k žádoucí budoucnosti. Jen 3% dotázaných v obou šetřeních preferovala kapitalistickou cestu.⁸⁵ Pro socialistickou cestu (rozumí se reformovanou) se vyslovilo v prvním šetření 45%, v druhém 41% respondentů. Největší podporu mělo „něco mezi“ kapitalistickou a socialistickou cestou – 47%, resp. 52%. [Slejška a Herzman 1990: 51]

V arsenálu společenských věd politické ekonomie, politologie a sociologie byly už připraveny, nebo dozrávaly obě v úvahu připadající alternativy dalšího vývoje. První z nich (liberalní) chápala nastávající vývoj jako přechod od socialismu ke kapitalismu a jednoznačně, byť v různých formulacích⁸⁶ ji doporučovali velcí mužové společenských věd: liberalní a neoliberalní ekonomové, politologové a sociologové [Friedman a Friedman 1979, 1980, 1992; Sachs 1991; Dahrendorf 1990; Touraine 1991; Sztompka 1992; Poznanski et al. 1992; Linz and Stepan 1996 a mnozí další]. Sborník převážně polských parci editovaný Poznanským z roku vyjádřil zkládání směřování přechodových teorií svým titulem, který lze do češtiny přeložit jako „Budování kapitalismu. Znovuvyvoření občanské společnosti a liberalní ekonomie v postkomunistickém světě“.

Z českých sociologů se nejotevřeněji k přechodové koncepci přihlásili ve svém sociologickém reportu J. Vecerník a P. Matějů, když jeho anglické vydání [1999]

⁸⁴ Iluze, které v tomto ohledu na počátku devadesátých let tu a tam existovaly, např. ve studii V. Nee [1991], která se opírala o výzkum uskutečněný v části Číny (1), pod tlakem reality rychle pomínily. Už od velkých buržoazních revolucí je dobře známo, že více demokracie vede sice k odstranění nerovnosti typických pro starý řád, ale současně k podstatnému růstu nerovnosti typických pro řád nastolovaný. Liberalové často zdůrazňují ty první zásadní kapitálistu, dosažené ve srovnání s feudálním nebo jiným předkapitalistickým systémem nerovnosti, bagatelizují však sociální nerovnosti kapitalistického uspořádání. Srovnej [Friedman and Friedman 1979, 1980, 1992]

⁸⁵ Maďarský první transformační prezident – disident a intelektuál A. Göncz – později zcela jasně poznamenal, že maďarské obyvatelstvo nevolalo po kapitalismu, nýbrž po demokracii.

⁸⁶ Zpočátku se to obvykle popisovalo jako přechod od totality a příkazové ekonomiky k demokracii a trhu, v nejobecnější podobě jako přechod od uzavřené společnosti.

nadepsali slovy Ten Years of Rebuilding Capitalism a v duchu tohoto nadpisu v zásadě i celou problematiku pojednali, i když i v tomto rámci samozřejmě podali v mnoha bodech oprávněnou, ba i kritickou analýzu celého procesu politistopadového vývoje. Pozornějším ozvěnou přechodových teorií „z opačné strany“ je tvrzení předáka českých komunistů, který svůj článěk k 15. výročí 17. listopadu bez rozpaků nadepsal slovy: „*Už pannať let žijeme v kapitalismu*“.

S využitím dat z mezinárodně komparativního výzkumu postsocialistické transformace a na něj navazujícího výzkumu elit (Treiman, Szelenyi, 1993-1995) a detailních poznatků zejména z maďarské společnosti autorský tým [Eyal, Szelenyi and Townsley 1998] zkonstruoval teorii o tom, že postsocialistický společenský vývoj znamená v zásadě přechod od socialismu ke kapitalismu, ovšem s pozoruhodným dodatkem „bez kapitalistů“. Podle této teorie v postsocialistické společnosti má nejsilnější postavení „kulturní kapitál“ a jeho nositelé – „kulturní buržoazie“. I když je tu zejména oprávněná snaha distancovat se od neoliberalního (pravcového) pojetí „přechodu od socialismu ke kapitalismu“, a v mezích pojmu kapitalistické společnosti vyjádřiti v úvahu připadající různé alternativy společenského uspořádání, zůstává otázka, zda i takováto zobrazení nejsou až příliš poplanná raným představám o povaze postsocialistického vývoje a datům, shrnutým v první etapě postsocialistické. Kdy se nové společenské struktury teprve začaly vytvářet.

Přechodové teorie se opírají o vizi v zásadě aprioristickou a normativní, byť samozřejmě v mnohem čerpa a z realistického poznání státně socialistické skutečnosti na jedné straně a zkušenosti vyspělých západních zemí na straně druhé. Nejpropracovanější a také nejpřínosnější sociologickou verzí přechodu k „otevřené společnosti“ podal R. Dahrendorf [1990], ekonomickou nejspíše J. Komai [1990] – oba tyto autory spojovala historičnost pohledu, tj. přinejmenším víceméně realistické představy o dlouhodobosti předpokládaného procesu přeměny.

Dahrendorf ve své studii, která je založena na normativně vytyčeném cíli přechodu k otevřené společnosti (s odvoláním na Poppera [1945]) nekompromisně požaduje přechod k liberálnímu metodám řešení všech problémů – např. při odmítání zásahů státu třeba i ve prospěch hodnotné kultury – dokázal rozložit předpokládanou realizaci přechodu do tří etap: konstitutivní, ekonomicko politické a kulturní, přičemž trvání té poslední odhadl na celá desetiletí. Komai svou – nikoli neoliberalní, nýbrž spíše reformní představu, podobně jako [Chavance 1994] založil na dlouhodobé koexistenci socialistické a kapitalistické ekonomiky (tedy na představě ekonomiky smíšené). Politologové řešili etapizaci protahujícího se přechodu rozlišením vytvoření demokratického systému a jeho následné tzv. konsolidace – viz. [Linz and Stepan 1996].

Druhá alternativa vycházela nejen z dlouhodobosti očekávaných změn, ale také z nejednoznačnosti východisek a z variantnosti postupů temp, směří a cíli nastávajícího pohybu. Byla ve srovnání s přechodovou verzí poněkud opožděna, i když se opírala o některé starší koncepty, a patrně právě z nich vzešlo nakonec její pojmově terminologické označení „*společenská transformace*“. Pojem společenské transformace

byl předjat už za druhé světové války K. Polányim [1944, 2001]⁸⁷. Jde mimochodem, podobně jako u pojmu hybridní společnosti, jímž se budeme zabývat v dalším, popř., jako u pojmu postkapitalistická společnost, o společenský jev, který ve světě soudobých zkušenosti obsahuje prvky různých doposud užívaných pojmových určení, v tomto případě revoluce, reformy⁸⁸, nenásilné změny, komplexní přeměny, přeměny za příznivých mezinárodních a vnitřních podmínek. apod., zdá se však stále zřetelněji označovat nějaký nový typ společenské změny, odlišný od doposud známých.

Na postupné formulaci a obsahovém vymezení takto pojatého procesu se podílela řada autorů různých směrů, zejména institucionálních a etických ekonomů, neokynesianů, někdejších marxistických revizionistů, teoretiků modernizace i dalších sociologů realistického proudu. Viz např. [Adamski 1994; Hankiss:1990:198-233; Illner et al. 1993; Linhart a Musil 1990; Machonin 1992b, 1997; Mlčoch 1995; Rycharď 1993; Spěder et al. 2002; Stark 1992; Stiglitz 2002: VII-XVII; Zapf 1996; Zapf et al. 2002]. Z našeho hlediska je zejména významný text W. Zapfa z roku 1996, který víceméně současně s námi velmi zřetelně spojil kritiku nesházi s realizací původních zjednodušených představ „přechodu“ a našim povahy transformačních procesů (s rovněž souběžným poukazem na různé typy soudobých transformací) s aplikací postparsonsové teorie modernizace, kladoucí důraz na demokracii, ekonomický růst a blahobyť jako tři komplexní cíle transformace. Další kroky v tomto směru – již s důrazem na odhalování krizových momentů transformací a na národní specifika transformačně modernizačních procesů přinašejí kolektivní práce evropských sociologů z řady zemí [Klaus Müller 1998; Adamski, Machonin a Zapf 2001, 2002] Narůstající převaha prací tohoto typu, především však narůstající převaha zjevné komplikovanosti a dlouhodobosti původně velmi zjednodušeně nazírané problematiky „přechodu“ vedla k tomu, že dnes je termínem transformace

⁸⁷ Jde, podle předmluvy J. E. Stiglitze [2001] k těžké knize o popis velké transformace evropské civilizace od preindustriálního světa k éře industrializace, jakož i posunutí v idejích, ideologiích a sociálních a ekonomických politkách, které ji provázají. K ústředním tezí Polányiho dle této předmluvy patří zjištění, že seberegulační trhy nikdy nefungují, jejich nedostatek nejen v mezinárodním měřítku, nýbrž také v desíleších, např. pro chudobu, jsou tak velké, že vládní intervence jsou se stávají nutnými a že tempo změn má ústřední význam pro určení těchto důsledků. Stiglitz ovšem v předmluvě, publikované v roce 2001, upozorňuje na důsledky takto pojatých úvah o transformaci pro transformace soudobé, a to se zvláštním důrazem na poučení plynoucí ze zkušenosti s nedávnými velkými finančními krizemi a s postsocialistickým vývojem zejména v Rusku. Významný neokynesian J. E. Stiglitz zde uplňuje své vyvážené stanovisko k úloze trhu a státu, známé z český vydané práce o ekonomii veřejného sektoru [Stiglitz 1986, 1997] a současně svou pozici uznávaného kritika neoliberalní transformační strategie v postsocialistických zemích.

⁸⁸ Nedávno zesnulý významný polský sociolog E. Mokrzycki odlišuje pojem „holistické transformace“ od pojmu (částečně) reformy a samozřejmě i krvavé revoluce, neupřává jí však revoluční charakter – domnívá se, že jde o revoluci řádu (*ustrojowa rewolucja*), kterou odlišuje od *ustrojowego symkretizma*, tj. série kompromisních reforem, neměnicích podstatu věci. [Mokrzycki 2001: 157-176] Otázkou ovšem je, co je kritériem podstatnosti změn – není jím opět jen skrytý problém přechodu k předem danému ideálnímu kapitalistickému řádu? Nebo může jít opravdu o proces s otevřeným koncem, který má tvořivý charakter a nemusí být prostou a co možná přesnou napodobeninou jinde zaběhaných struktur?

u velké většiny autorů označován celý historický vývoj postsocialistických společností. Používají jej dnes, ne zcela právem, i autoři, kteří svou představu přechodu neopustili, nýbrž jen pochopili dlouhodobost a komplikovanost její případné realizace.⁸⁹

V průběhu let 1990-1992 se v Česku veřejně mínění pod vlivem celkové změny poměru sil ve světě i masivní propagandy rychle se konstituující pravice přesunulo směrem k výraznější podpoře pravice liberálních předstáv, avšak se zřetelnými výhradami, týkajícími se privátního řízení velkých firem. Často se tehdy ironicky říkalo, že lidé by chtěli žít jako za kapitalismu, ale pracovat jako za socialismu. Ostatně, jak prokázaly výsledky voleb v roce 1992, sympatie obyvatelstva se ještě zcela nevyhranily. V České republice získaly jistou převahu politické strany, podporující neoliberalní kurs (hlasy pro ODS a ODA sečteny představovaly 35,6 % zúčastněných voličů), ale především proto, že jinak bylo voličské spektrum roztržštěné a že se jim podařilo získat pro koalici vládu také středovou stranu lidovou. Levice byla rozpolcená, komunisté se svým Levým blokem získali svou relativně stabilní oporu 14,1 % voličů, umírněná levice nebyla ještě zkonsolidovaná (např. ČSSD získala pohybů 6,5 % hlasů). Hlavní překážku na cestě neoliberalní pravice k úplné kontrole dalšího vývoje představovalo proto volební vítězství mečiarovského národně populistického Hnutí za demokratické Slovensko ve východní části federace. Podobnou překážku pro Mečiara na cestě k úplné kontrole Slovenska představovala naopak síla české klausovské pravice. Nebylo proto divu, že jednání představitelů mocenských politických elit obou republik o možnostech dalšího soužití uvnitř federace rychle přešlo v dohodu o tom, jak se rychle a bez „zbytečných“ komplikací typu lidového hlasování rozjet.⁹⁰ A tak na prahu svého samostatné existence, na počátku roku 1993, ovládla Českou republiku neokonzervativní a neoliberalní pravice. Relativní roztržštěnost politické scény na české i federální úrovni však nedovolila dovršit konstituční změny v České republice koncem roku 1992 v konzervativní podobě, o kterou usilovala pravice, nýbrž jediné za podmínky, že *součástí nové ústavy se stala Listina práv a svobod, která významně rozšířila demokraticismus nového zřízení nad standardy běžného parlamentarismu a rozhodně, alespoň po právní stránce později napomohla prolomit počáteční převahu konzervativně neoliberalních předstáv o cihlovém modelu české společnosti i po stránce faktické.*

B.4.3. Defenziva marxismu – ofenziva liberalismu

Již v průběhu první, československé, fáze sametové revoluce a znovu v okamžiku zrodu nového českého státu se u nás střetly dvě krajní koncepcce nového sociálně

⁸⁹ Zde je třeba poznamenat, že rozlišení stanovisek různých autorů k otázce přechodu, či transformace není problémem pouze terminologickým. Poněvadž někteří autoři, kteří se co do obsahu kloní spíše k transformacionmu pojetí – např. C. Offe –, verbálně používají terminologie transiologické, a naopak, mnozí neoliberalové ochotně označují svou přechodovou vizi za transformaci. Patří k nim např. i V. Klaus.

⁹⁰ K problematice Česko – slovenských vztahů poslední doby viz několik prací autorových a prof. Krejčího, o něž se tyto soudy opírají: [Machonin] 1992c; 1994b; 2002; Krejčí a Machonin 1996].

ekonomického uspořádání, jejichž úlohu v rovině teoretické, ideologické i politické neustále sledujeme – marxismus a liberalismus. Poněvadž v přibližně stejné vývojové etapě došlo k obdobnému střetu i v dalších postsocialistických zemích středoevropského typu, můžeme povahu protikladných reakcí na novou krizovatku dějin přiblížit v obecnější poloze.

Marxisté a přívrženci státního socialismu stáli před úlohou, jak se v defenzivě, v níž se v důsledku změny světového i domácího poměru sil ocitli, vyrovnat s nepo- chybnou historickou porážkou sovětského bloku a státně socialistického uspořádání a jeho ideologie. Racionálně myslící lidé uvnitř některých komunistických stran tuto porážku více či méně otevřeně přiznali a pokoušeli se hledat její příčiny a vyvodit z toho závěry pro další přiblížení marxistického myšlení realitě a potřebám úspěšného rozvoje levice. Představitelé tohoto směru myšlení celkem oprávněně nacházeli příčiny historického neúspěchu socialismu a marxistického myšlení ve střední Evropě v mechanickém převzetí sovětského modelu s jeho nihilistickým vztahem k demokracii, tržní ekonomice a postindustriální modernizaci, stejně jako v opuštění myšlenky šedesátých let o možné konvergenci se společnostmi, které naopak všem těmto problémům věnovaly i v období studené války dostatečnou pozornost, především se společnostími západní Evropy. Pokud jde o další směřování postsocialistického vývoje, přiklonili se v zásadě k transformacionmu pojetí. Politické síly, které byly schopny takového racionálního myšlení, navazujícího na někdejší tzv. eurokomunismus či revizionismus šedesátých let, dokázaly přestát svou vnitřní krizi, rozjet se s těmi, kdo takovéto revize teorie, programu a strategie bývalých vedoucích politických stran státně socialistických zemí nebyli schopni, a obnovit svou činnost na nových základech.⁹¹ Pokud nesly název komunistická strana, vzdaly se její, částečně jisté z konjunkturnálních důvodů, hlavně však z důvodů racionálních, neboť nevyjadřoval smysl jejich současné činnosti ani cíli, které si kladly. Zpravidla se po určitém období vnitřních sporů a váhání připojily k demokraticko-socialistickému či sociálně demokratickému hnutí a usilovaly o vstup do Socialistické internacionály.

Některé z nich, zejména strany bývalých komunistů polských a maďarských, na této cestě uspěly, získaly postupně velkou část ztracené důvěry a v průběhu demokratických volebních procesů opět – se střídavými úspěchy – i jisté, nikoli ovšem monopolní mocenské postavení.⁹² Jiným, např. reformním slovenským komunistům (SDL), se v konkurenci silného národně populistického hnutí něco takového nezdařilo a ztratili proto svůj vliv na obyvatelstvo. Následnická organizace

⁹¹ Ovšem i uvnitř postkomunistických hnutí, v nichž takový přístup převládá, nepochybně existují skupiny lidí, kteří se přidržují tradičního marxisticko-leninistického způsobu myšlení, nemají však zpravidla rozhodující vliv.

⁹² Poslední politická krize v Polsku, spjatá mj. i s tendencemi k rozštěpení vládnoucí postkomunistické strany a s velkým poklesem důvěry v demokratickou levici však ukazuje, že ani tato cesta není bez rizik.

Komunistické strany Československa – Komunistická strana Čech a Moravy – se (podobně jako někdejší Komunistická strana Sovětského svazu při své přeměně v politickou stranu působící na území Ruska) ve snaze neztratit své členstvo a o ně se opírající elektorát, volila jinou cestu. Její distance vůči minulosti byla zprvu spíše formální a nehluboká, redukovala se v podstatě na výčet omylů a „deformací“, provázaný soustavnou apologetikou výhod státního socialismu pro část obyvatelstva. Rozhodnutí ponechat si komunistickou vizitku bylo jen vnějším projevem tohoto základního postoje. Postupem času převzala KSČM za obměněných podmínek i některé funkce obhajoby zájmů nižších společenských vrstev – nezaměstnaných, chudobných, nekvalifikovaných dělníků a zemědělců apod., aniž pro to musela příliš měnit svůj základní ideologický arsenál. Její šance rozšířit znovu svůj vliv na opravdu široké vrstvy a prosadit nějaký přijatelný demokratický socialistický program zůstaly za těchto okolností omezeny. Hluboce zakoreněné tradiční marxisticko-leninistické přístupy⁹³ se staly nepřekonatelnou překážkou, aby přijala program, který pro samostatnou kandidaturu Levého bloku ve volbách 1996 vypracoval někdejší přední reformní komunista Zdeněk Mlýnař (strovej [Machonin, Štasmová et al. 1996]), a vydali se tak po cestě, kterou razili polští, maďarští, také však např. španělští či italsí reformní komunisté. Aniž bychom chtěli znevažovat snahy části reformně a moderněji orientovaných současných českých komunistů na jedné straně a snahu členstva i vedení KSČM o zlepšování situace sociálně ohrožených společenských vrstev a aniž bychom podceňovali potenciální váhu a význam této radikálně levicové politické strany, zdá se, že stále ještě nejen tradiční název, ale spíše některé programové a strategické zásady jí brání v přechodu k levici vpravdě demokratické a moderní.

Dokumenty V. sjezdu KSČM z roku 1999 i VI. sjezdu téže strany z roku 2004 [KSČM na přelomu tisíciletí 1999; Naděje pro Českou republiku 2004] jistě opatrně poukazují na řadu negativních stránek postsocialistické transformace i soudobé společenské situace a – podobně jako čini jiné levicové strany, např. Česká strana sociálně demokratická ve svých programových dokumentech – navrhuji a doporučují rozumné strategie i dílčí opatření modernizačního i sociálního charakteru – zejména omezení nezaměstnanosti a jistou regulaci sociálně ekonomických rozdílů, včetně progresivního zdanění. V současnosti již nepodávají hlubší rozbor příčin zhroutení státního socialismu a odvolávají se na to, že její strana již jednoznačně odmítla deformace, které diskreditovaly myšlenku socialismu, současně však hájí vše, co lidé v dřívějších podmínkách sociálních jistot svou prací vytvořili a co jim po listopadu 1989 bylo odcizeno. Současný stav České republiky charakterizují již v roce 1999 jako krizi. Podle jejích názorů se naše země hned v roce 1989 navrátila ke kapitalismu. Výsledkem toho je hluboká krize ekonomická, politická, morální, ekologická. Základní příčinou stupňujících se problémů světa i naší společnosti

v roce 2004 je kapitalismus. Ten sice ještě nevyčerpal všechny své možnosti, ale je stále naléhavější, aby byl vystrídán novou, pokrokovější společensko-ekonomickou formací. Strategickým cílem KSČM proto je i nadále socialismus, při jehož charakteristice se klade značný důraz na demokratické a samosprávné, jakož i modernizační prvky (vzdělání, ekologie apod.). Důležitá obhajoba sociálních potřeb a zájmů obyvatelstva a upozorňování na příkroost sociálních rozdílů jsou pozitivními rysy těchto dokumentů a jejich vyzdvihováním tato strana jistě získává podporu sociálně slabších vrstev, což není české společnosti na škodu. Na druhé straně zaráží krajně negativistické vyličení výsledků transformace, jež rozhodně neodpovídá faktické situaci Česka, mechanické a jednoznačné řazení české společnosti do kategorie kapitalistických společností a stále uplatňované myšlenkové schéma zákonitého střídání sociálně ekonomických formací. Zkušenost Česka s přechodem k socialismu nevyzněla v životě a vědomí obyvatelstva jako jakási náhodná deformace věčně platné revoluční myšlenky, ale jako společenská i národní katastrofa, jejíž řešení opakovaním starých receptů asi málokomu připadá přitažlivé. KSČM nenašla v sobě sílu, aby se vzdala dnes již nepochybně vědecky nespřávného názvu – to je ale věc politicko-taktická a nikoli principiální. Rozhodující podmínkou její budoucí možné aktivní účasti ve formování české společnosti podle našeho názoru je, aby svůj zápas o prohloubení sociální spravedlnosti nespojovala s opakováním zastaralých myšlenek o zákonité střídání sociálně ekonomických formací, nýbrž s úsilím o pokračování a zkvalitňování již nastoupených transformačních procesů, včetně nápravy toho, co se udělalo, či dělá špatně. Čím méně samospasitelného patosu se bude objeovovat v dokumentech a projevech této strany a čím větší bude její praktická věcná aktivita při obhajobě zájmů řadového občana, tím větší bude mít šance se v této zemi uplatnit. Určitým aspektem této problematiky je i prozatím negativní vztah komunistů k Evropské unii. Sotva se lze odvolávat na Evropskou sociální chartu a usilovat o účinné uplnění Česka v Evropské unii, aniž by se přitom revidovala zásadní politická skepse vůči tomuto mezinárodnímu společenství, kterou KSČM při jednání o vstupu naší země projevila.

I když část levicově orientovaného obyvatelstva podporovala v letech transformace komunistickou stranu, větší šance se orientovat a uplatnit v probíhajících procesech získala po vnitřní konsolidaci a razantním nástupu v letech 1993-1998 česká sociální demokracie (ČSSD). Ta se ovšem programově distancovala od fatalistické představy zákonité nutného přechodu od kapitalismu k socialismu a vybrala si orientaci v duchu demokratického sociálního reformismu s modernizačními inovacemi, nevyklučujícím postkapitalistickou orientaci, zkrátka realistickou transformační koncepci. Ve své snaze prosadit evropskou integraci a snaživě vyhovět požadavkům, které na pouze středně rozvinuté nové členské země Evropská unie, se v posledním období vydala na cestu radikální úsporné politiky (v zájmu evropské konkurenceschopnosti) a – poněkud z nemá dostatečnou parlamentní podporu pro skutečně sociálně demokratickou politiku, připustila, aby se – v rozporu s jejím programem – břemena fiskální reformy rozložila nerovnoměrně, spíše v neprospěch nižších sociálních vrstev. Tím se, ostatně jako mnohé jiné evropské sociálně reformní strany, dostala do rozporu se zájmy svých voličů.

⁹³ Viz výše uvedené autorovy komentáře k práci [Ransdorf 1995], jejíž autor přitom patří k nejzřetelněji promodernizačně orientovaným představitelům KSČM.

Ani takováto orientace sociální demokracie však nezměnila tuhy odpor vítězíckých a ofenzivně naladěných českých neoliberalů vůči jakékoli variantě tzv. třetí cesty [Klaus 1995b]. Tvůrci konečně tváře české ekonomické a sociální reformy let 1991-1997 se inspirovali na prvním místě velmi zřetelně artikulovanými podněty ze zahraničí.⁹⁴ Teoretickými inspirátory těchto podnětů byli neoliberální ekonomové – viz např. [Friedman 1962, 1982, 1993; Friedman and Friedman 1979, 1980, 1992; Sachs 1991] a mnozí další, přičemž nikoli zanedbatelnou roli hrálo i učení konzervativních liberálů, zejména F. von Hayeka [1967, 1993; 1973, 1994].⁹⁵ V duchu vládnoucích neoliberalních představ vedoucí mezinárodní a mezinárodně významné instituce západního světa (zejména Mezinárodní měnový fond a Světová banka) doporučily, aby se v procesu postsocialistických přeměn (tzv. přechodu od totality a příkazové ekonomiky k demokracii a trhu) vycházelo z principů Washingtonského konsensu, původně koncipovaného pro řešení situace latinskoamerických zemí, které se loučily s anarchronickými diktaturami a svým typem netržní ekonomiky. Právě tento podnět byl patrně rozhodující pro příklon české pravice a jejich teoretiků jednoznačně ke koncepci přechodu od socialismu ke kapitalismu, byť verbálně stále častěji používali termínu transformace či ekonomická reforma a termínu kapitalismus se raději, zvláště zpočátku, vyhýbali. Žáci neoliberálních ekonomů (Klaus, Ježek, Dyba, Balcerowicz, Bokros, Mikloš, Gajdar, Čubajs, Javinskij a další) se propačovali na čelná místa v politických a ekonomických systémech a postarali o to, aby se principy těchto doporučení staly základem hospodářské politiky liberálně orientovaných postsocialistických vlád. To se vesměs podařilo, byť s poněkud rozdílným časováním a v mírně odlišných národně specifických formách, ve všech postsocialistických zemích středoevropského, i v některých zemích spíše východoevropského typu.

⁹⁴ Jejich základem byl tzv. Washingtonský konsensus vedoucích světových ekonomických institucí (za jehož „duchovního otce“ je označován J. Williamson), vyvíjený ve své původní podobě v letech 1989-1990. Ten však byl uplatněn ve většině postsocialistických zemí za působení západních ekonomických expertů (např. mimořádně aktivního J. Sachse) ještě v poněkud redukované podobě, kladoucí důraz na rychlost liberalizace, stabilizace a privatizace. K této problematice podrobněji viz [Kouba, Vychodil a Roberts: 10-15]

⁹⁵ Autor knihy sotva kdy zapomene, jakého poučení se mu dostalo, když se jako sociologický expert, přizvaný k jednání programové komise Občanského fóra, naivně dotázal referenta k ekonomické problematice, zda se počítá s nějakými alternativami či variantami ekonomického vývoje. Odpověď měla tři jednoznačně platné premisy: a) jedinou společenskou vědců je ekonomie, b) jedinou vědeckou školou v politické ekonomii je škola neoliberalní, c) jedinou „učebnicí“, tlumočnické názory této školy jsou texty Friedmanovy. A za tím následoval pozoruhodný závěr: jaképak tedy alternativy a varianty? Vřelý vztah domácích autorů použitých privatizačních modelů k tradici liberálního, zejména pak libertariánského myšlení nejzřetelněji dokládá oslavná předmluva T. Ježka ke sborníku jeho vlastních překladů prací zahraničních autorů. Viz [Ježek 1993]. Podobným svědectvím z druhé strany je předmluva manželů Friedmanových k českému vydání jejich „Svobody volby“: „*Jestliže by snad tato kniha mohla neparálně přispět k úspěchu tohoto experimentu* (rozumí se jím transformace centrálně řízeného totalitárního státu ve svobodnou a prosperující společnost – P. M.), *byla by to pro nás zcela neočekávaná odměna za námahu, vynaloženou za úplně jiným účelem a v úplně jiné době.*“ [Fridman M. a R. 1979, 1980, 1992]

Ve zprvu československém a na tuž hospodářskou politiku navazujícím českém případě byly uplatněny tyto *obecné postupy ekonomické reformy a její sociální důsledky; plynoucí z jádra neoliberální koncepce*⁹⁶.

a) Urychlená liberalizace výroby a trhu, zrušení státních dotací a cenových interven (s výjimkami pro určité typy služeb, např. zdravotnických, bydlení apod.) a otevření domácího trhu směrem do zahraničí, ovlivněné ještě – možná ekonomicky prospěšným – avšak v každém případě pro obyvatelestvo bezprostředně velmi nevýhodným stanovením kursu české měny vůči měnám zahraničním, což se ve svých důsledcích rovnal jednorázové provedené měnové reformě a náhlému poklesu životní úrovně obyvatelestva v průměru cca o 25-30%⁹⁷. To byla česká varianta proslavené šokové terapie, údajně nevyhnutelného pochodu přes údolí slz. [Sachs 1991] Paralelně s tím se uplatňoval restriktivní monetární politika v hospodaření státu.

b) Urychlená a právně nedostatečně privatizace nejprve drobné výroby a služeb krátce nato i většího velkých státních podniků a transformace družstev, zrušení státu

⁹⁶ Pokud má čtenář zájem porovnat následující charakteristiky s autentickými úmysly autorů české ekonomické reformy, doporučuje autor k přečtení snadno dostupný dokument novoroční projev V. Klause, uveřejněný 29. 12. 1990 [Klaus 1991: 34-36].

M. Sojka uvádí tuto stručnou charakteristiku základního směřování neoliberálně pojaté české (původně československé) transformace: „Hlavní zásady transformační strategie doporučených v rámci tzv. Washingtonského konsensu. Jednálo se o deregulaci liberalizaci cen, liberalizaci zahraničního obchodu, privatizaci a podporu rozvoje soukromého sektoru, o reformu právního řádu a restriktivní makroekonomickou stabilizační politiku... Washingtonský konsensus byl založen na implicitním předpokladu, že b) transformace měla „přirozeně“ vyústit do podoby moderní kapitalistické společnosti i ekonomiky západního typu.“ [Sojka 2001: 74]

Celiny polský reformátor L. Balcerowicz [1995: 343] své závěry z předechozího studijního jež se shodovaly s následně přijatým programem reform, shrnul v těchto několika bodech rychlá liberalizace cen, tvrdá či přísná (*tough*) makroekonomická politika, konvertibilita zlotého, liberalizace zahraničního obchodu, nejrychlejší možná privatizace, atd.

Stručnou a věcně o data opřenou informaci o transformaci české ekonomiky ve srovnání s dalšími zeměmi střední Evropy, pochopenou ovšem jako přechod od socialistického systému ke kapitalistickému s těžištěm v první polovině devadesátých let minulého století a spíše zdůrazňující její pozitivní rysy, podává publikace [Holman 2000]

Naše úvahy o faktickém průběhu první fáze transformace lze na druhé straně porovnat se striktním hodnocením, jaké nabízejí zejména M. Sojka [2000, 2004], L. Mlčoch [1997 2000], popř. kolektiv autorů vedený K. Koubou [Kouba et al. 2004]. V obecné rovině podrobní postsocialistickou ekonomickou transformaci, zvláště pak privatizaci kritice z pozice nově keynesiánské ekonomie J. E. Stiglitz [1999] ve svém textu o dekadě „přechodu“, adresovaném výroční bankovní konferenci Světové banky o rozvoji světové ekonomikách. Základními body jeho kritických úvah se staly a) pořadí a tempo reformem zanedbávající klíčovou úlohu institucionálně právních reform, b) přecenění pozitivní roli privatizace a podcenění úlohy státu, c) kritika šokové terapie ve srovnání s možnostmi postupného zdokonalování, d) podcenění možnosti „přístupu zdola“.

Zdrženlivě prezentovaný objektivní empiricko-analytický popis transformace české ekonomiky i některých jejích sociálních aspektů nabízí kniha [Spěváček a kol. 2002].

⁹⁷ R. Holman [2000: 36] uvádí meziroční změnu reálných mezd za rok 1990 -5,4 % v Česku a -5,9 % na Slovensku, za rok 1991 -23,7 % a -25,6 %. Ide o pokles vyšší než v Polsku a mnohem vyšší než v Maďarsku, kde šoková terapie přišla na pořad až později.

ního řízení ekonomiky (s výjimkou zbylých státních podniků) a celého systému plánování (dokonce i včetně strategického) a státního monopolu zahraničního obchodu.

Jeden z nepochybných autorů a čelný realizátor české verze privatizace V. Klaus ve své nedávné ekonomické studii [2003: 169-170] věnované výkladům postkomunistické transformace, v polemice s kritikou J. Stiglitze a J. Švejnara, které obviňuje z elitářského konstruktivismu, opakuje své (z důvěry v pluralitní společnost čerpané) deset let staré, avšak podle něj stále správné zásady: „ - *kdykoli je příležitost udělat to či ono reformní opatření, je třeba ho udělat, protože lepší příležitost nikdy nenastane: - dříve, než je zcela zničen starý koordinační mechanismus, je třeba mít pevně v ruce makro-ekonomickou situaci, protože jinak vzniká chaos a anarchie: - liberalizační a deregulační opatření musí být radikální, rychlá a s minimem výjimek, protože jinak jsou vytvářeny nové poruchy a nerovnovážené stavy: - privatizace, která znamená konečnou dělicí čáru mezi starým a novým systémem, musí být organizována i za pomoci nestandardních (a proto daleko rychlejších) metod. Když tomu tak není, stává se předprivatizační agonie hlavní překážkou restrukturalizace jednotlivých firem i celé ekonomiky ...*“

Máme tu tedy dodatečně autentické doznání, že naše vyličení českých transformáčních procesů – opírající se ostatně o celou řadu vyličení podobných, pocházejících z pera renomovaných ekonomů – není nikterak zkresleno a přeháno. Obhajoba mimořádné rychlosti a razantnosti částečně etatiscko-administrativně založených, částečně spontánně zainteresovanými subjekty realizovaných privatizačních kroků je ponechána novému zaznění liberálních axiomů: důvěra v pluralitní společnost, pochopení evolučního charakteru kapitalistického systému, odmítnutí konceptu sociálního inženýrství a *la design* apod. Negativní důsledky takového postupu jsou buď zamlčovány, nebo chápány jako vedlejší negativní efekt jediné správné cesty. Za hlavní příčiny pozdějšího nezdaru jsou považovány buď objektivní vnější vlivy, nebo chybné kroky jiných institucí a osob.

Značná rychlost a – ať už záměrné, nebo pouze nevědomky zanedbané - právní ošetření privatizačních procesů se stalo základem extrémního rozšíření nelegálních a / nebo nemorálních aktivit na hospodářském poli, které ve svých důsledcích nutně vedlo i k mimořádně velkým finančním ztrátám, které postsocialistické ekonomiky dodnes zatěžují a jsou patrně hlavní příčinou nezbytnosti a z ní vyplývajících drastických rysů probíhajících fiskálních reforem. Zanedbání této problematiky ostatně dnes uznávají nejen kritici, nýbrž částečně i vůdci ekonomické politiky, doporučené Washingtonským konsensem. Slovně k tomu kritický komentář K. Kouby k výměně názorů mezi J. Stiglitzem a J. Williamsonem ve studii [Kouba et al. 2004: 13-15].

c) Neméně rychlý, a to do značné míry živelný rozvoj finančních a hospodářských institucí tržního charakteru, které nahradily státně socialistický aparát oborového, resortního a celostátního hospodářského plánování a řízení: bank, pojišťoven, správy národního majetku, bursy, privatizačních fondů, hospodářských komor, zaměstnavatelských asociací apod. Živelná povaha tohoto vývoje měla za následek jeho přílišnou nákladnost a přitom improvizovanost, která způsobila jeho těžkopádnost, nepružnost a zaostalost jakož i snadné podléhání prospěchářským a korupčním tlakům.

d) Všechna tato institucionálně ekonomická opatření byla uskutečňována v tak zběsitém tempu a za tak významné podkapitalizovanosti ekonomiky, že vlastně ani nebylo možné věnovat náležitou pozornost jejích věcnému obsahu, tj. snaze efektivně uspokojovat potřeby technologické, informační, vědecko-vzdělanostní a kulturní modernizace postindustriálního charakteru. Pokud k modernizačním pohybům začalo docházet, šlo v zásadě o živelné důsledky reformem institucionálně ekonomických v jejich konzervativně neoliberálním pojetí. Tak došlo k poměrně rychlému přesunu pracovní síly a výkonů z primárního a sekundárního odvětvového sektoru do sektoru služeb, k rychlejšímu rozvoji informatizace, k rozsáhlému dovozu modernějšího spotřebního zboží, investičních prostředků i služeb atd. Nemohlo však dojít k rychlému rozvoji vědy, výzkumu a vývoje, vzdělávací soustavy na nezbytnou vyšší úroveň, k rozsáhlé technologické rekonstrukci výrobních zařízení, zkrátka k širšímu pokroku ve směru ekonomiky a společnosti vědění, vzdělání, informatizace a nejmmodernějších technologií. Naopak restriktivní finanční politika vedla k až nápadně rychlé destrukci celé soustavy výzkumu a vývoje, zejména pak výzkumu aplikovaného a na něj navazujícího podnikového vývoje.

e) Uvedené a mnohé další doprovodné změny⁹⁸ vedly v České republice (s mnohými obdobami v jiných evropských postsocialistických zemích) k významným sociálním změnám: k vytvoření maloburžoazie a skupiny drobných a středních podnikatelů, k vytvoření vyšší ekonomické elity vlastníků a správců velkého kapitálu a manažerů velkých společností, k rozvětvení mužek ve výdělečných a životní úrovni obyvatele v neprospekch nekvalifikovaného, také však kvalifikovaného dělnictva a čestí vyšších a středních odborníků, závislých na státním rozpočtu na jedné straně, a na druhé straně ve prospěch značné části samostatně činných, mezi nimi pak zejména zaměstnavatelů, a nově se rodící vyšší ekonomické elity – poznamenané ovšem často uplatňovanými nelegálními či nemorálními způsoby nabytí majetku a vedoucího postavení v ekonomickém řízení. Jen do jisté míry se prosadil sociálně spravlivý meritokratický princip dosahování sociálního postavení přiměřeně nadání, kvalifikaci a výkonu, jenž by náležitě stimuloval další modernizační společnost.

Na první pohled má tato soustava v zásadě neoliberálních opatření a jejich důsledků jistou logiku, diktovanou potřebou co nejrychleji uskutečnit přechod od příkazové a rovnostářské ekonomiky a sociální struktury k ekonomice tržní, sociálně diferencované a efektivní. Avšak všechny tyto změny se odehrávaly v podmínkách podkapitalizovaných ekonomik, příznačných pro pouze polobohatě a polomoderní postsocialistické země středoevropského typu, z nichž některé (např. Polsko či pobaltské země) byly i výrazněji ekonomicky vyčerpaný předchozím vývojem za státního socialismu. (Na Slovensko, které za státního socialismu na tom nebylo nejhůř, naopak tíživě dopadlo a transformaci mu ztížilo nekompromisní dodržování restriktivní neoliberální ekonomické politiky hned v prvních dvou letech a rigorózní

⁹⁸ K nejdůležitějším z nich patřilo tzv. zhroutení východních trhů a promikavé oslabení trhů rozvojových zemí, k němuž ovšem neoliberální reformátoři sami aktivně přispěli, také však oslabování celosvětové konjunktury. Na druhé straně se začaly otevírat trhy západní, čehož noví vlastníci a manažeři v mnoha směrech dovedně využili.

postoj československé výkonné moci, požadující radikální destrukci slovenské zbrojní výroby.) Jasná podkapitalizovanost, nepřející hladkému provedení příliš složitých a současně příliš rychlých manévřů, nezbytných pro realizaci uvedených sociálně ekonomických přeměn, byla typická i pro Česko, i když naše republika patřila na počátku ke třem nejlépe situovaným postsocialistickým zemím (kromě ní k nim patřily Slovinsko a bývalá NDR). Právě tyto okolnosti způsobily, že výsledky první etapy sociálně ekonomické transformace, dosažené zhruba v první polovině devadesátých let 20. století, se jen vzdáleně a spíše formálně podobaly modelu, hladače fungujícímu podle neoliberalních představ.

Tvůrci české ekonomické reformy si byli zřejmě vědomi její mimořádné obtížnosti a zřízení sociální a politické průchodnosti a pokusili se jí čelit uplatněním několika specifických českých forem realizace. Patřila k nim především mimořádná rychlost privatizace⁹⁹ a zanedbání jejího právního ošetření. Hlavním smyslem takového pojetí patrně bylo obyvateľstvo překvapit pomocí *fait accompli* dříve, než si stačí uvědomit, co se vlastně děje, a zaručit beztržnost těm, kdo v průběhu reformy v daném tempu se nepochybně dopustí „pouze“ činně morálně nepřijatelných, poněvadž podle zaostávajícího práva doposud nestihatelných. Urychlení sloužilo i neslýchaně rozsáhlé uplatnění kombinace dvou postupů: kupónové privatizace bez náhrady a státně byrokratického přidělování podniků zkráceným postupem za nízké účetní ceny, vše v zásadě s omezením na domácí nabyvatele¹⁰⁰. Oba dva tyto postupy přinesly i dva závažné sociální efekty: v řadě případů hra s kupóny a za ně nabytými akciemi posloužila jako jeden ze zmiňujících pojišťářů, kompenzujících sociální pokles relativně širokých vrstev a levně a rychle, bez větších obtíží nabyté střední i velké majetky středních i velkých podnikatelů a správců, většinou současně i manažerů privatizovaných ekonomických jednotek, napomohly vytváření národní buržoazie, včetně ekonomické elity. Těmto účelu posloužilo i důrazné pobízení finančních ústavů, tehdy ještě převážně nepřivatizovaných, k poskytování levných úvěrů, jejichž pomocí se přesuny majetku realizovaly a to ve smérech oficiálními privatizačními záměry předvídaných i nepředvídaných, tj. ve smyslu nemorálního (nikoli však podle platného práva nelegálního) obohacování jednotlivců i skupin zbohatlíků. Podobné procesy podnítil i zprvu nečekaný rozmach podnikatelské iniciativy tzv. privatizačních fondů, které z velké části začaly zacházet se svěřenými akciemi účastníků kupónové privatizace jako se zdrojem vlastního kapitálového

⁹⁹ K tomu viz zásadní kritiku Mlčochovu [2000].

¹⁰⁰ Od těchto typů urychlené privatizace se lišil způsob uplatnění českou vládou při privatizaci mladoobleslavské automobilky Skoda a několika dalších podniků, který spočíval ve standardním prodeji zahraničním strategickým investorům za předem dohodnutých, pro českou stranu nikoli nevyhodných podmínek, zavazujících mj. i k následným modernizačním investicím. Takový postup se ukázal být úspěšným, poněvadž představoval jisté řešení problému podkapitalizovanosti. Debaklem neskončila ani malá privatizace, která rovněž předpokládala jistou kapitálovou účast nabyvatelů v rozsahu lépe odpovídajícím českým podmínkám. Zvláštní kapitolou české privatizace představují dosti rozsáhlé restituice, jež v počátečním období svým rozsahem nepředsťavovaly nadměrnou ekonomickou zátěž, avšak v dalším průběhu uměle protahovaného restitučního procesu se staly problémem jak ekonomickým, tak zejména politickým (v souvislosti s restitučními požadavky sudetských Němců).

obohacení. Tyto jevy vešly do povědomí obyvateľstva i mezinárodní veřejnosti po případný názvem „tunelování“. Souběžně a v příčinné souvislosti s nimi se rozbujele korupce státního aparátu. Rozsáhlé obohacování takového typu, vývoz takticky získaných kapitálů a z něho plynoucí (rovněž právně nedostatečně ošetřené) bankroty bank, fondů a podniků zaplatil ve formě dotací, sanací, vyplacených státních garancí a splácených dluhů stát, tj. daňoví poplatníci ze všech vrstev obyvateľstva. Podstatná část těchto závazků přetrvávala období svého vzniku a zatěžuje českou ekonomiku dodnes.¹⁰¹ Ze sociologického hlediska je významné, že soukromí podnikatelé a podnikoví manažeré, zúčastnění na těchto procesech neskýtali záruku právně a morálně nezávadného ekonomického chování ani pro budoucnost a že tak hned na počátku zatížili vyšší a střední vrstvy nepřijemnými a z hlediska společenského systému dysfunkčními charakteristikami.¹⁰²

Pokud jde o sociální důsledky neoliberalně pojaté postsocialistické ekonomické transformace, vrací se k nim V. Klaus [2003: 163-169] v té pasáži své nedávnm vydané studie, v níž připouští jistý význam výkladu transformace prosřednictvím desagregace subjektů a objektů transformace i pro český případ. Sam pomáhá dotvářet model „výnosových krávek“ tří skupin ekonomicky aktivního obyvateľstva skupiny M – managementů existujících podniků, které přežily prvotní transformační šok, skupinu N – nových, na nové, rozvíjející se ekonomice podléjejících lidí a Z – zaměstnanců upadajících podniků a odvětví. Pro skupinu M je příznačný rychlý počáteční vzestup s následným poklesem výnosů, pro skupinu N pozdější, zato však dlouhodobý vzestup na vrchol, pro skupinu Z trvalý povlnový sestup.¹⁰³ Přes zjevnou simplifikaci a nepřesnost ze sociologického hlediska, připouštíme i my, že m takovýto model jistou vypovídající schopnost. Nevídáme ji však jen v diskusí c drahách obou prvních skupin, již největší pozornost věnuje V. Klaus, nýbrž v víceméně správně vyztužené trajektorii dlouhodobého poklesu „výnosů“ pro velkou část zaměstnaného obyvateľstva. Jim V. Klaus věnuje jedinou stručnou poznámku

„Tito lidé ... tvoří hlavní voličský kádr antireformních politických sil, což se konečně konců dá velmi snadno aplikovat i na českou zkušenost.“ [Tamtéž: 167]

Zdá se nám, že toto přiznání je nejbližší k nalezání skutečné příčiny nezdaru první totiž neoliberalní etapy české postsocialistické transformace. Pokud je takováto reforma (vše ostatní je zřejmě považováno jen za „antireformy“) fátačně předurčená

¹⁰¹ Zdá se, že relativní váha tohoto břemene pro českou ekonomiku je v Česku a na Slovensku hned po Rusku největší.

¹⁰² Na tyto problémy jsme upozorňovali hned v průběhu první etapy transformace. Viz [Machonin 1994b]. V tomto textu byly vypočítány čímné způsoby nelegálních a / nebo nemorálních způsobů nabytí bohatství v podmínkách podkapitalizované ekonomiky; byla položena klíčová otázka: jak se budou lidé, kteří k bohatství přicházejí tímto způsobem chovat později, v normálně fungující tržní ekonomice a v podmínkách státu práva. Auto stali si vzpomíná, že při výkladu těchto otázek ekonomika nemá sociologickou povahu a relevantní reformy podává L. Balcerowicz [1995: 262-264]. Podstatou jeho úvahy je tvrzení, že úspěšná postsocialistická ekonomická reforma nutně vede k nepřiznivým sociálním důsledkům pro velké části obyvateľstva a k sociální nespokojenosti. Otázkou je, jaké kritérium za těchto okolností rozhodne, která ekonomická reforma skutečně byla úspěšná.

k tomu, aby rozhodující mase obyvatelestva poskytovala jen vyhlídku postupného snižování výnosů, nelze se divit, že po jistém čase, který je potřebný ke vstřebání nových zkušeností (Klaus se touto problematikou zabývá v další části své studie jakožto významem proměnlivé míry spokojenosti veřejnosti), se velká část obyvatelestva postaví proti tomuto typu reformy a část z ní podpoří jiný, pro ni přijatelný typ reformy, zatímco druhá část se postaví proti jakékoli reformě. To se skutečně stalo – nejen v Čechách a na Moravě –, a toto zanechání *sociologického aspektu ekonomické reformy bylo podle našeho názoru základní příčinou nezdaru první etapy české postsocialistické transformace* a pádu vlády, vedené V. Klausem.

Abychom však byli spravedliví: ke zvláštnostem české privatizace patřilo i to, že pravice vláda, vědoma si jistě již předem tvrdosti sociálních dopadů, souvisejících s uplatněním šokové terapie, se od začátku snažila o alespoň částečné jejich zmírnění s kompenzacemi typu valorizační mezd (v podstatně menší míře již důchodů) a neočekávaných příjmů pro část obyvatelestva z poměrně levně nabytých majetků cestou malé privatizace a restituční a z prodeje prakticky zadarmo získaných akcií z kuponové privatizace, před volbami v roce 1992 pak opatřeními ve prospěch platů státních zaměstnanců – bohužel posledním až do roku 1998.

V. Klaus [1991: 32-34] již v prosinci 1990 zdůrazňuje nutnost nové společenské smlouvy, která bude založena na dvou principech: „- ti, kteří mohou, musí se ze všech svých sil snažit uplatnit ve vznikající tržní ekonomice, nést její plody i rizika, umět vyhrávat i prohrávat: - ti, kteří nemohou, musí být ochráněni státem, jeho sociální politikou, zaměřenou na ty nejnižší, na staré, na nemocné, na ty, kteří se z jakýchkoli jiných důvodů v tržní ekonomice krátkodobě nemohou uplatnit“. Problémem se ukázalo být, že v podmínkách podkapitalizované ekonomiky „ti, kteří mohli“ ve skutečnosti nemohli a nechtěli nést rizika a z velké části chtěli získat – bez právních následků – prospěch pouze pro sebe. Sebelepší sociální politika proto nemohla zabránit tomu, aby enormní ztráty české privatizace neodnesla společnost jako celek, přičemž „ti, kteří mohli“ se nannozde dokázali vyhnout i splácení podílu na daních, který na ně připadal, zatímco těm ostatním se daně z jejich příjmu stážíly bez výjimky.

Na druhé straně táž praviceová vláda, podporovaná parlamentem, odmítla oddělit fond důchodového zabezpečení od běžných prostředků státního rozpočtu, sáhla na zdroje důchodového zabezpečení, vytvořené v minulosti, a přispěla tak ke vzniku překerní situace kolem vyřazení nového systému důchodového pojištění v současnosti. Samozřejmě pak v dlouhodobých důsledcích jak obecných, tak zejména specificky českých privatizačních postupů zatížila obyvatelestvo celou řadou dlouhodobě dopadajících dalších břemen.

Věššina českých „zvláštností“ nezapadala příliš do „čistého“ neoliberalního modelu přechodu od státního socialismu ke kapitalismu a některé z nich, zejména cesty, jimiž se měla řešit vstupní podkapitalizovanost, snaha o přílišnou rychlost realizací, rozplizlost výsledků a souvislosti kuponové privatizace, nedostatečné právní ošetření, značný rozsah nezákonných a nemorálních jevů, přehnaná sociální diferenciace apod. se naopak nakonec staly i natolik výraznou brzdou celé české ekonomické transformace, že se od nich museli (trochu pokřycky) distancovat i někteří neoliberalní ekonomové, např. při svých návštěvách Prahy i M. Friedman a J. Sachs.

Protesty z řad demokratické levice byly v první, „gründerské“ etapě obnovy českého kapitalismu záměrně odmítány jako návody k nastoupení „třetí cesty“. [Klaus 1995b] Pokud ve veřejnosti existovaly naděje, že zahájena cesta ekonomické reformy je pro obyvatelestvo přínosná, trvala i důvěra větší veřejnosti ve správnost nastoupené cesty. V rocích 1993-1994 byla podpora reformy ve veřejném mínění v Česku nejvyšší ze všech postsocialistických států, u nichž byla k dispozici příslušná evidence.

Hned v počátcích, a to velice rychle, zemřely tyto naděje na Slovensku, kde byl dopady regionálně záměrně neprizpůsobené reformy obzvlášť drastické. To byl jednou z hlavních příčin, proč slovenská politická elita tlačila zprvu na zmiňované podmínky transformace a větší míru politické i ekonomické samostatnosti Slovenska na bázi konfederativní úpravy ústavního pořádku a proč po odmítnutí těchto požadavků tak promptně přistoupila na okamžité rozdělení federace. V české části republiky byly zdánlivě velmi sofistikované a i mezinárodními institucemi odbornou veřejností zprvu vehementně podporované postupy české privatizace přetvořeny náhlý pokles životní úrovně přijímány ještě o něco déle jako nezbytné ulehování opasků, které způsobí v dohledné době pozitivní obrát. Ten se skutečně po vytvoření samostatného státu s využitím dočasných výhod na určitou, poměrně krátkou dobu, dostavil. Mezi první z komparativních výhod, které v tomto směřu působily, patřily: zděděná slušná úroveň českého průmyslu, včetně adaptability ochoty managementu podílet se na rychlé privatizaci, nízké zadlužení státu adaptabilita velké části poměrně kvalifikované české populace, včetně část kvalifikovaných, ba i nekvalifikovaných dělníků, která našla uplatnění v samostatné ekonomické činnosti, zejména v nenasyceném sektoru služeb.

B.4.4. Snahy o „europelizaci“ postsocialistické transformace

Nicméně již v průběhu roku 1995 se poprvé podíl té části populace, která deklarovala sestup životní úrovně ve srovnání s posledními roky státního socialismu, vytvořena s podílem té, která pociťovala zlepšení. Paralelně s tím stoupaly poměrně rychle volební preference sociální demokracie, jejíž levicová kritika, neodmítající demokratické ekonomickou transformaci jako takovou, ryběž způsobily jejího provedení a její sociální důsledky (tj. pod neoliberalními postupy se skrývající přechodovou koncepcí), vnesl do veřejnosti vědomí možnosti alternativních postupů, kultivovanější ekonomicko-založených a sociálně únosnějších jak pro dolní vrstvy, tak pro nedostatečně placeno část středních vrstev, závislou na státním rozpočtu. Navázaly přitom na kritické hlas vznašené od počátku proti neoliberalnímu pojetí ekonomické reformy. Srovnaj [Pic 1991; Šule 1998; Kouba et al. 2004] i na pokusy vypracovat transformační alternativy k neoliberalní přechodové koncepci, které se zrodily na půdě české národní vlády hne na počátku transformace. Strašák třetí cesty, odlišné od jak státní socialistických, tak neoliberalních modelů, tentokrát ve formě uplatňování západoevropských vzor sociálního státu, byl opět ve hře. V roce 1996 se ještě podařilo praviceové koalici svo dosavadní pozici před náporům demokratické levice usát. Krátce po volbách však s ukázalo, že rychle uskutečněná radikální liberalizace a privatizace přes všechny sv

české specifčnosti (a vlastně spíše v důsledku řady z nich) nebyla s to vytvořit dobře fungující a prosperující tržní hospodářství a že se začíná propadat do ekonomické recese. [Červenka 2003; Červenka a Tuček 2003] Restriktivní finančně ekonomická opatření v podobě vládních „balíčků“ samozřejmě ještě vyostřila sociální napětí mezi zbohatlou vyšší a vyšší střední vrstvou a mezi nižší střední i dolními sociálními vrstvami, jejichž životní úroveň začala stagnovat, až nakonec došlo i k stagnaci až poklesu reálných mezd a plati. Zvláště tíživý byl dopad pravice ekonomicko-sociální politiky vlády na část dýchodců a rodin s dětmi. Ekonomická krize zvýšila sociální napětí až na neúnosnou mez. V této chvíli obě menší strany vládní koalice - KDU ČSL a ODA spolu s kriticky naladěným křídlem ODS, které se rychle etablovalo jako nová politická strana – Unie svobody – a za zjevné podpory tehdejšího prezidenta a neformálních seskupení převážně intelektuálníkové povahy využily prvních odhalených případů korupce nejvyšší vládnoucí strany privatizovanou ekonomikou a vyvolaly vládní krizi. Ekonomická krize přiblížila krizi sociální. Ve snaze zabránit jejímu zosíření další politickou radikalizací vyvolaly umírněné pravice, občanský liberálně naladěné síly, soustředěné kolem tehdejšího prezidenta republiky, krizi politickou. Prozatímní vláda Tošovského se pokusila ještě udržet správu země v rukou pravice. Unii svobody se však nepodařilo v dostatečné míře podlomit kontrolu ODS nad liberálně smýšlející částí veřejnosti a obratná politika ČSSD a stoupající tlak nižších a nižších středních vrstev na změnu vedl k vítězství sociální demokracie v mimořádných volbách v roce 1998 a k nastolení její menšinové vlády, která však byla nucena přijmout za to, že bude největší praviceovou stranou tolerována, určitá omezení svého původního volebního programu.

Podobný vývoj s poněkud odlišně časovanými peripetemi a různými kombinacemi politických aktérů se odehrál ve většině postsocialistických zemi středoevropského typu. I tam pokusy uskutečnit neoliberalní recepty přechodu od příkazové ekonomiky k ekonomice tržní za pomoci šokové terapie, přes různé varianty snahy je odlehčit těmi či oněmi zmírňujícími, nakonec vyvolaly sociální napětí až konflikty. Ve většině z nich byly počáteční pravice liberální vlády v jinnak poměrně rovnovážném sociálně politickém spektru veřejného mínění vystřídány v určitém okamžiku sociálně demokratickými nebo sociálními demokratickými vedenými koaličními vládami. I ty však musely, podobně jako obě poslední vlády české, respektovat potenciální sílu pravice opozice a samozřejmě i existenci a závažnost jak severoamerických, tak evropských tlaků, které *de facto* vytrvale prosazovaly a prosazují spíše neoliberalní modely. (V Maďarsku byla šoková terapie uplatněna až po vítězství sociální demokracie v roce 1995.) Sociálně demokraticky orientované vlády dávaly ve své ekonomické politice přednost jejich různým variantám v jisté závislosti na tom, zda v tom kterém období převládaly v USA, popř. v západní Evropě, síly liberálně či sociálně demokratické, nebo neoliberalně konzervativní.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Největší výjimku představovalo osamostatněné Slovensko, které Mečiarova vláda při jinnak důsledném uplatnění privatizačního programu se všemi negativními jevy, známymi z Česka, přece jen na určitou dobu sociálně zaštitila, eliminovala přitom vliv demokratické levice a nakonec až se zpožděním otevřela svou neúspěšností dvěte pravice vláde, která uskutečňuje drsnou liberalizaci a úsporné programy s následnou příkrrou sociální diferenciací až v současné době. Otázka, zda se jí podaří tento kurs udržet, je v současnosti zcela otevřená.

Tato situace je příznačná i pro českou nedávnou minulost i současnost. Pád mocenského monopolu konzervativně neoliberalní ODS v roce 1997 sice znemožnil další pokračování politiky, vedoucí k další sociální diferenciaci (i když ještě razantněji otevřel problém hromadné nezaměstnanosti, který je tenkrát již způsobován především modernizačním technologickým pokrokem), ale vlády vedené sociálními demokratickými vládami byly nuceny pokračovat – tentokrát pod ještě mnohem silnějšími globalizačními a europeizačními tlaky – v privatizačním procesu. Činily tak ovšem již ve formě bližší evropským standardům a mnohem více přihlížející k imperativům přechodu do postindustriální fáze modernizace a zejména k sociální průchodnosti pokračování ekonomické reformy. Proto se další transformační proces ubíral především cestou smluvního získávání zahraničních investorů, kteří měli přinášet – a často, ne však ve všech případech – také přinesli do země chybějící kapitál i modernizační výroby, služeb a řízení. Mnohem výrazněji než za prvních dvou praviceových vlád, jež byly programově naladěny euroskepticky, se v posledních letech prosadil trend efektivní přípravy vstupu do Evropské unie, zavřeny jeho realizace v roce 2004, jenz má v zásadě promodernizační význam a efekty. Nicméně i počáteční doznívání ekonomické recese v letech 1998 - 2000, nezbytnost krytí ztráty bankovního sektoru, zrozené již v první etapě transformace, prudký nárůst vleké nezaměstnanosti obitěže a omyly, které provázely i nedávné privatizační aktivity, jakož i nezbytnosť napravovat staré privatizační případy za cenu nových ztrát, stejně jako nejasnosti a nesnáze charakteristické pro současnou spíše fiskální – v budoucnu možná už opravdově ekonomickou – českou reformu¹⁰⁵, to vše svědčí o tom, že dosud nebyla nalezena cestá postsocialistické transformace odpovídající obecným i specifickým českým podmínkám postsocialistických společností středoevropského typu. A znovu jde o zanedbání sociologického aspektu podnikaných pokusů o fiskální či ekonomické reformy, tenkrát ze strany středové koalice, v níž ústřední roli hraje strana levého středu – sociální demokracie. Do tohoto vakua vstupují jak levicové radikální subjekty s rovnostářskými recepty na druhé straně však neoliberalní pravice se zamaskovanými programy obnovené prude sociální diferenciacie („rovné“ daně, „rovné“ sociální dávky, privatizace celé sféry sociálních a zdravotních služeb atp.). Příznačné je, že jde v obou případech o síly výrazně euroskeptické: vyvíjející se Evropská unie je na překážku jak radikální levici, tak radikální pravici. Důsledkem je trvající patová politická situace v Poslanecké sněmovně Parlamentu, pokles důvěry sociálně slabších vrstev ve Spidlovu vládu a její pád stejně jako akutní potíže vlády Grossovy. Z této situace těží přirozeně jak radikálně levicová, tak radikálně praviceová opozice, jejichž podpora ve veřejném mínění v okamžiku dokončování rukopisu knihy stále narůstá. Situace v Polsku je přitom velmi podobná v Maďarsku jen o poznání odlišnější, zatímco slovenské obyvatelstvo již znovu prožívá zkušenost s neoliberalní vládou a tvrdou politikou, prohlubující sociální diferenciaci.

¹⁰⁵ Je už skoro zbytečně opakovat a dokládat, že obdobné obtíže mají prakticky všechny postsocialistické země středoevropského typu, které souběžně procházejí procesem vstupu do Evropské unie. Skoro všechny z nich přitom zažívají také temě patovou situaci relativně rovnováhy vládnoucích a opozičních sociálně politických sil a ve většině případů snahy jejich vlád o úspory veřejných financí vyvolávají větší či menší sociální napětí a z něho rostoucí napětí politické. V takovéto situaci má klíčový význam poctivost a srozumitelnost vládní politiky na jedné straně a orientace medií jejich mimořádným vlivem na tvorbu veřejného mínění.